

Het Hiernamaals in Happinez

Een zoektocht naar zingeving onder de nieuwe spirituelen

Masterscriptie	Geestelijke Verzorging
Faculteit:	Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
Instantie:	Rijksuniversiteit Groningen
Auteur:	Franciska van Dijk
Studentnummer:	1683683
Eerste scriptiebegeleider:	prof. dr. M.P.A. de Baar
Meelezer:	prof. dr. M.N. Walton
Inleverdatum:	18 maart 2014
Aantal woorden:	42.647

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
Inleiding.....	6
1. De historisch-religieuze achtergrond van de nieuwe spiritualiteit in Nederland	13
1.1 Verzuiling.....	13
1.2 Ontzuiling en individualisering	14
1.3 Ontkerkelijking	14
1.4 Nieuwe spiritualiteit in Nederland	17
1.4.1 De psychologisering van het new age gedachtegoed	19
1.4.2 Esoterie	20
1.4.3 Theosofie	21
1.4.4 New age.....	22
1.4.5 Nieuwe spiritualiteit/ levensspiritualiteit	23
1.4.6 De nieuwe spiritualiteit in <i>Happinez</i>	24
1.5 Conclusie	26
2. Het succes van <i>Happinez</i>	27
2.1 Wie zijn de mensen die <i>Happinez</i> maken?.....	28
2.1.1 Hoofdredacteuren	28
2.1.2 Auteurs	32
2.2 Op welke doelgroep richt het magazine <i>Happinez</i> zich?	33
2.3 In welke spirituele behoefte voorziet het magazine <i>Happinez</i> ?	36
2.3.1 Levenskunst	36
2.3.2 Zingeving	38
2.4 Conclusie	40
3. De analyse van de beeldvorming van het hiernamaals in het magazine <i>Happinez</i> van 2006 t/m 2012	41
3.1 Verkenning <i>Hiernamaals</i>	43
3.2 <i>Hemel (en Hel)</i>	44
3.2.1 <i>Columns</i>	44
3.2.2 <i>Thema-artikelen</i>	45
3.2.3 <i>Interviews</i>	47
3.2.4 <i>Overige rubrieken</i>	49
3.2.5 <i>Parallellen met godsdienstwetenschappelijke literatuur</i>	51
3.2.6 <i>De hel, het Laatste Oordeel en de wederopstanding?</i>	53
3.3 <i>Reïncarnatie (en verlichting)</i>	54
3.3.1 <i>Columns</i>	55
3.3.2 <i>Interviews</i>	56
3.3.3 <i>Thema-artikelen</i>	58
3.3.4 <i>Overige rubrieken</i>	60
3.3.5 <i>Parallellen met godsdienstwetenschappelijke literatuur</i>	61
3.4 <i>Het Niets</i>	63

3.4.1 Het Niets in Happinez	63
3.5 Conclusie	64
4. Het succes van <i>Eindeloos bewustzijn</i>	66
4.1 Pim van Lommel	66
4.2 <i>Eindeloos bewustzijn: de these van Van Lommel</i>	68
4.2.1 De opbouw van <i>Eindeloos bewustzijn</i>	69
4.2.2 ‘ <i>Eindeloos bewustzijn</i> ’: de definitie van Van Lommel	70
4.2.3 De rol van ‘wetenschap’ in <i>Eindeloos bewustzijn</i>	71
4.3 Reacties op het boek	72
4.3.1 Reacties op <i>Eindeloos bewustzijn in Happinez</i>	75
4.4 Parallellen tussen <i>Happinez</i> en <i>Eindeloos bewustzijn</i>	77
4.4.1 Inspiratiebronnen	77
4.4.2 Holisme	79
4.4.3 <i>Happinez- Eindeloos bewustzijn- Levensspiritualiteit</i>	79
4.5 <i>Eindeloos bewustzijn en Happinez</i>	81
4.5.1 <i>Eindeloos bewustzijn en Happinez: wederzijdse functievervulling</i>	81
4.5.2 De beeldvorming van het hiernamaals in <i>Happinez</i> en <i>Eindeloos bewustzijn</i>	82
5. Het hiernamaals - Een zoektocht naar zingeving onder de nieuwe spirituelen.....	83
5.1 <i>Happinez – Eindeloos bewustzijn - Zingeving</i>	83
5.1.1 <i>Happinez: Zingeving in een mooi én positief jasje</i>	83
5.1.2 <i>Eindeloos bewustzijn en zingeving</i>	85
5.2 Conclusie	86
Conclusie.....	87
Geraadpleegde literatuur	90
Geraadpleegde websites	93
Bijlage 1: Mogelijke elementen van een bijna-doodervaring	95
Bijlage 2: Zingevingsschema	96

Voorwoord

Prediker 3:1-8 Alles heeft zijn tijd (NBV)

*1 Voor alles wat gebeurt is er een uur,
een tijd voor alles wat er is onder de hemel.*

*2 Er is een tijd om te baren
en een tijd om te sterven,
een tijd om te planten
en een tijd om te rooien.*

*3 Er is een tijd om te doden
en een tijd om te helen,
een tijd om af te breken
en een tijd om op te bouwen.*

*4 Er is een tijd om te huilen
en een tijd om te lachen,
een tijd om te rouwen
en een tijd om te dansen.*

*5 Er is een tijd om te ontvlammen
en een tijd om te verkillen,
een tijd om te omhelzen
en een tijd om af te weren.*

*6 Er is een tijd om te zoeken
en een tijd om te verliezen,
een tijd om te bewaren
en een tijd om weg te gooien.*

*7 Er is een tijd om te scheuren
en een tijd om te herstellen,
een tijd om te zwijgen
en een tijd om te spreken.*

*8 Er is een tijd om liefde te hebben
en een tijd om te haten.*

*Er is een tijd voor oorlog
en er is een tijd voor vrede.*

Met de afronding van mijn scriptie sluit ik mijn tijd als student *algemene* geestelijke verzorging aan de Rijksuniversiteit Groningen af. *Algemeen* houdt in dat de opleiding niet gebonden is aan een bepaalde levensbeschouwelijke traditie.¹ Binnen de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap is de keuze gemaakt om de masterstudenten Geestelijke verzorging op te leiden tot ongebonden geestelijk verzorgers, om in te spelen op de religieuze veranderingen in de Nederlandse samenleving. Met mijn onderzoek naar de voorstellingen van het hiernamaals in populairwetenschappelijke literatuur wil ik tevens inspelen op deze religieuze veranderingen.²

Tijdens het schrijfproces van mijn scriptie realiseerde ik mij dat ik een 'kind van mijn tijd' ben. Enerzijds ervoer ik het calvinistische gedachtegoed: 'Ik moet aan het werk zijn'. Anderzijds had het lezen van mijn voornaamste onderzoeksobject - het magazine *Happinez* – haar invloed op

¹ <http://www.rug.nl/masters/spiritual-care/>, geraadpleegd op 12-03-2013.

² Onder de term 'hiernamaals' versta ik 'voorstelling van een leven na de dood'. Ik licht dit verder toe in het derde hoofdstuk.

mij: soms moest ik 'stilstaan' om inspiratie te krijgen. Ik ben een aantal mensen zeer dankbaar voor hun motiverende woorden om mij dan wel aan het werk te zetten, dan wel (voor mijn eigen bestwil) tijdelijk tot stilstand te laten komen.

Ten eerste verdient mijn lieve vriend Teun speciale dank, zijn liefde en relativiseringsvermogen gaven mij telkens de moed om verder te gaan. Dit geldt ook voor mijn moeder, de vele telefoongesprekken met altijd een luisterend oor hebben veel voor mij betekend. Daarnaast bedank ik mijn broer Johan, mijn vriendinnen en vrienden voor hun ondersteuning tijdens de vele dippen. Ten slotte wil ik mijn eerste begeleider Mirjam de Baar en mee-lezer Martin Walton bedanken voor hun kritisch-wetenschappelijke blik, waardoor de scriptie in deze vorm voor u ligt.

Ik draag mijn scriptie op aan mijn vader. Zonder hem – met hem – had mijn fascinatie voor het hiernamaals niet tot deze scriptie geleid.

Inleiding

Er zijn verschillende mogelijkheden om in het reïne te komen met het feit dat aan ieder leven een einde komt, ook aan het eigen leven en dat van de mensen van wie men houdt. Met behulp van de voorstelling van een gemeenschappelijk voortleven van de doden – in de Hades, het Walhalla, de Hel of het Paradijs – kan het einde van het menselijk leven, dat we ‘dood’ noemen, tot mythe worden gemaakt. Dat is de oudste en wijdst verbreide uiting van het menselijk streven om de eindigheid van het menselijk leven te bezweren.

~ Norbert Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* (4^e druk; Amsterdam 2008) 5.

Te allen tijde willen mensen op diverse manieren in het reïne komen met de dood. Het sterven, de dood en de vraag of er een leven na de dood is, zijn existentiële kwesties die veel vragen bij mensen kunnen oproepen: ‘Hoe kom ik te overlijden?’, ‘Waar ga ‘ik’ heen als ik sterf?’. Nabestaanden kunnen worstelen met vragen als ‘Is er een hemel?’, ‘Is mijn dierbare in de hemel?’. Met dit soort existentiële vragen die kunnen leiden tot zingevingsvragen, krijgen geestelijk verzorgers ook in hun werk te maken. Belangrijke taken van de geestelijk verzorger zijn namelijk stervensbegeleiding en ondersteuning bij rouwverwerking. In deze begeleiding is het voor geestelijk verzorgers van belang om begrip te hebben voor de denkwijzen van hun cliënten over de dood en het leven na de dood. Om dit begrip te ontwikkelen en zo beter in te kunnen spelen op de behoeftes van de (stervende) cliënt, is kennis van postchristelijke voorstellingen van het leven na de dood wenselijk. Daarom presenteer ik in deze scriptie een onderzoek naar diverse postchristelijke voorstellingen van het leven na de dood.

De rol van religie in de Nederlandse maatschappij heeft met name vanaf de jaren zestig een veranderingsproces ondergaan. De ‘religieuze kaart van Nederland’ is door toedoen van onder andere de processen van ontzuiling, secularisatie, ontkerkelijking en individualisering zeer veranderd in de afgelopen vijftig jaren.³ De geestelijke verzorging is in de afgelopen vijftig jaren ook veranderd. Het vak is ontstaan vanuit het christelijke pastoraat, rond de jaren zeventig werd pas de term ‘geestelijke verzorging’ in gebruik genomen.⁴ Ook zijn er andersoortige geestelijk verzorgers bij gekomen, zoals islamitische, hindoeïstische en humanistische geestelijk verzorgers.⁵

Een van de competenties van de geestelijk verzorger is kennis te hebben van de levensbeschouwelijke traditie van zijn gesprekspartner en deze bronnen in te kunnen zetten in de begeleiding: de spirituele competentie.⁶ Zoals alles in het leven, zijn ook levensbeschouwingen aan veranderingen onderhevig.⁷ Ik ben van mening dat de geestelijk verzorger moet kunnen inspringen

³ Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992) 244.

⁴ D.E. Mooij-Kemp, ‘Over opleiding en competentie’, in: Jaap Doolaard (red.), *Handboek Geestelijke Verzorging* (Kampen 2006) 131-139, aldaar 131.

⁵ Ari van Buuren en Alphons van Dijk, ‘Identiteit en interculturalisatie’, in: Jaap Doolaard (red.), *Handboek Geestelijke Verzorging* (Kampen 2006) 171-191, aldaar 181-188.

⁶ http://www.vgvz.nl/userfiles/files/sectoren/conferentie_document_competentieprofiel_geestelijk_verzorger.pdf, Martin Walton, ‘Rollen en competenties van de geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening’, 1-7, aldaar 5, geraadpleegd op 14-03-2013.

⁷ Vooropgesteld staat dat ieder persoon uniek is en een unieke levensbeschouwing heeft.

op deze veranderingen, in die zin dat hij er kennis van moet hebben en er mee moet kunnen werken. Met mijn scriptie lever ik een bijdrage aan deze kennis.

God in Nederland

Belangrijke achtergrondinformatie voor mijn scriptie biedt het *God in Nederland*-onderzoek uit 2006.⁸ *God in Nederland* is een sociologische onderzoekenreeks, in 2006 uitgevoerd in opdracht van de *KRO* en *Kaski*, een onderzoekscentrum van religie en samenleving van de Radboud Universiteit Nijmegen.⁹ In 1966 is het eerste onderzoek uitgevoerd door cultuur- en godsdienstpsycholoog Ton Bernts, godsdienstsocioloog Gerard Dekker en cultuur- en godsdienstsocioloog Joep de Hart. De daaropvolgende onderzoeken vonden plaats in 1979, 1996 en 2006.¹⁰ Aan de hand van een uitgebreide vragenlijst die is voorgelegd aan 2387 geadresseerden, van wie 1123 respondenten in 2006, analyseren de onderzoekers hoe de christelijke kerk en religie ervoor staan in Nederland.

Uit het onderzoek *God in Nederland* uit 2006 blijkt onder andere dat steeds minder mensen zeggen bij een kerk of godsdienstige gemeenschap aangesloten te zijn. 61% van de ondervraagden zegt buitenkerkelijk te zijn, ten opzichte van 53% in 1996.¹¹ De behoefte aan ('vrije') rituelen blijft echter bestaan.¹² Veelal vinden deze rituelen plaats buiten de kerk. Daarnaast zijn er rituelen die binnen de kerk plaatsvinden, maar dan op een eigen, individuele manier. Te denken valt aan rituelen als huwelijksvoltrekkingen en verwelkomingen van kinderen. De geestelijk verzorger kan deze 'vrije' rituelen uitvoeren en begeleiden.

De behoefte aan zingeving en spiritualiteit blijft ondanks de ontkerkelijking bestaan.¹³ Een belangrijke ontwikkeling in het religieuze landschap van Nederland, waaraan Joep de Hart in *God in Nederland* (2006) aandacht besteedt, is de opkomst van de 'postmoderne spiritualiteit'.¹⁴ Acht procent van de ondervraagden uit het in 2006 uitgevoerde onderzoek *God in Nederland* behoort tot de zogeheten 'nieuwe spirituelen'. Wanneer de respondenten drie of meer van de dertien in hun vragenlijst genoemde tijdschriften zeggen te hebben gelezen, beschouwden de onderzoekers de respondenten als 'nieuwe spirituelen'. Het gaat om tijdschriften die behoren tot de sfeer van *new age*.¹⁵

Nieuwe spiritualiteit wordt in de huidige godsdienstwetenschappelijke literatuur ook wel holistische spiritualiteit of 'spiritualities of life', in het Nederlands vertaald als levensspiritualiteit,

⁸ Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland, 1996-2006* (Kampen 2007).

⁹ Zie hiervoor http://www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/God_in_Nederland_GIN, geraadpleegd op 18-12-2013.

¹⁰ De opdrachtgevers waren: *Interact bv* (1966); *De Tijd/KRO* (1979); *RKK/KRO Kruispunt* (1996); *Kaski/KRO* (2006).

¹¹ Bernts e.a., *God in Nederland*, 14.

¹² Ibidem, 30. 'Vrije rituelen' bouwen voort op bestaande rituelen uit verschillende levensbeschouwelijke tradities, of zijn voor de gelegenheid ontworpen. Ze vormen een nieuwe ontwikkeling in de ritualisering van het leven en dienen op die manier gerespecteerd te worden, aldus de bedenker van de term, Christiane Berkvens-Stevelinck. Zie hiervoor *Vrije rituelen. Vorm geven aan het leven* (Zoetermeer 2007) 12.

¹³ Wilfred van de Poll, 'Theologen, kijk ook eens naar Happinez', *Trouw* (13-09-2013) 6.

¹⁴ Bernts e.a., *God in Nederland*, 118.

¹⁵ *Happinez* was een van deze tijdschriften. Zie hiervoor Ton Bernts e.a., *God in Nederland*, 164. De auteurs onderbouwen niet waarom deze tijdschriften tot de sfeer van *new age* behoren. Ik ga er echter ook vanuit dat *Happinez* onder de nieuwe spiritualiteit valt. Mijn visie hierop geef ik weer in paragraaf 1.4.6.

genoemd.¹⁶ Tot voor kort werd de 'levensspiritualiteit' met de term 'new age' aangeduid. Deze levensbeschouwelijke stroming kenmerkt zich door het eclectische karakter. Levensspiritualiteit kan gezien worden als een spirituele supermarkt waarin de klant uit elk gewenst schap een product kan pakken, zoals engelen, edelstenen, alternatieve genezers, chakra's of reïncarnatie-/regressietherapie.¹⁷ Uit deze metafoor blijkt het belang dat gehecht wordt aan de eigen keuze en de eigen, individuele ervaring. Het eigen leven is de meest aangehaalde bron vanuit het perspectief van de nieuwe spirituelen.¹⁸

Uit het onderzoek *God in Nederland* van 2006 blijkt ook dat het geloof in een leven na de dood blijft bestaan, hoewel het percentage respondenten dat hierin zegt te geloven wel afneemt. In 2006 was dat 40% ten opzichte van 45% in 1996. De onzekerheid over een leven na de dood is gestegen, 31% in 2006 weet niet zeker wat te geloven ten opzichte van 22% in 1996. Het valt de onderzoekers op dat jongeren in verhouding vaker in een leven na de dood geloven dan ouderen. Ze benadrukken dat er in de loop van de tijd verschillende betekenissen van het begrip 'leven na de dood' zijn gekomen.¹⁹ Naast de traditionele categorieën 'hemel' en 'hel', onderscheiden de onderzoekers de volgende categorieën 'een latere terugkeer op aarde', 'reïncarnatie', 'verrijzenis/opstanding', 'voortleven in herinnering', 'voortbestaan van geest of ziel' en 'weerzien van familie/dierbaren'.²⁰ Zoals Norbert Elias in zijn essay *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* al stelde, blijven mensen voorstellingen zoeken die hen een houvast kunnen bieden omtrent de onzekerheid over de dood.

Verantwoording voor de onderzoeksobjecten

Uit het onderzoek *God in Nederland* van 2006 blijkt dat slechts 28% van de respondenten de kerk als informatiebron van religieuze zaken ziet. 26% van de ondervraagden haalt de informatie uit tijdschriften.²¹ Dit was voor mij reden om te kiezen voor populairwetenschappelijke literatuur in de vorm van een tijdschrift. De onderzoekers van *God in Nederland* beschouwen *Happinez* als representatief voor de nieuwe spiritualiteit. Het is het grootste en eerste magazine in haar soort

¹⁶ Zie hiervoor Joep de Hart, *Zwevende gelovigen* (Amsterdam 2011) 21, Paul Heelas, *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism* (Malden en Oxford 2008) 25 en Frans Jespers, 'De levensspiritualiteit in Eindelooos bewustzijn' in: Bart Voorsluis (red.), *Filosoferen over Eindelooos bewustzijn* (Kampen 2009) 38-54, aldaar 50. In mijn scriptie spreek ik zowel van levensspiritualiteit als van nieuwe spiritualiteit. Deze begrippen kunnen als inwisselbare termen worden beschouwd. De term 'levensspiritualiteit' ben ik in andere, Nederlandse literatuur niet tegengekomen. Hier wordt gesproken over nieuwe spirituelen (Bernts), zwevende gelovigen (de Hart) of ongebonden spirituelen (Kronjee en Lampert).

¹⁷ Zie hiervoor: Stef Aupers en Dick Houtman, 'Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, (Leiden en Boston 2010) 1-29, aldaar 4. De Hart, *Zwevende gelovigen*, 123. Chakra's zijn subtiele energiepunten in het lichaam. Het idee van chakra's komt uit het hindoeïsme. Zie: Daniel Bassuk, *Incarnation in Hinduism and Christianity* (Londen 1987) 54. Reïncarnatie-/regressietherapie is een vorm van psychotherapie waarin uitgegaan wordt van het idee dat huidige problemen van de cliënt hun oorsprong kunnen hebben in of samenhangen met traumatische ervaringen uit het verleden, zowel in het huidige leven als in eerdere levens. Zie: <http://dSPACE.library.uu.nl/handle/1874/213962>, geraadpleegd op 12-10-2013.

¹⁸ De Hart, *Zwevende gelovigen*, 119. In paragraaf 1.4.5 licht ik de 'levensspiritualiteit' uitgebreid toe.

¹⁹ Bernts e.a., *God in Nederland*, 49.

²⁰ Ibidem, 50.

²¹ Ibidem, 37.

met een gemiddelde gedrukte oplage van 215.000 per jaar.²² Om deze reden heb ik als onderzoeksobject gekozen voor het mindstyle magazine *Happinez*.²³

Happinez was de voornaamste bron in mijn onderzoek, maar niet de enige. Ik heb ook *Eindeloos bewustzijn* (2007) van de cardioloog Pim van Lommel in mijn onderzoek betrokken.²⁴ De relevantie ligt hierin dat een vergelijkend perspectief ervoor zorgde dat ik *Happinez* in een breder kader kon plaatsen. Door voor *Eindeloos bewustzijn* als secundaire onderzoeksbron te kiezen, kon ik de latente betekenisstructuren in mijn analyse van de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* blootleggen. Latent houdt in dat de betekenisstructuren niet direct zichtbaar zijn.²⁵

In *Eindeloos bewustzijn* beschrijft Van Lommel zijn tienjarig onderzoek naar bijna-doodervaringen (BDE) en stelt hij dat er een 'eindeloos bewustzijn' zou zijn, waarmee hij het bestaan van deze ervaringen 'verklaart'. Er waren diverse redenen om voor dit populairwetenschappelijke boek te kiezen. Ten eerste is Pim van Lommel als Nederlands cardioloog een toonaangevend persoon op het gebied van het onderzoek naar de BDE. In zijn boek staan de belangrijke laatste ontwikkelingen op dit gebied. Van Lommel beschrijft wat een BDE inhoudt en hij geeft een mogelijke verklaring voor dit verschijnsel in de vorm van een 'eindeloos bewustzijn'. Voor geestelijk verzorgers is het van belang om op de hoogte te zijn van deze nieuwe ontwikkelingen, omdat dit de begeleiding van stervenden en nabestaanden ten goede kan komen. Ten tweede is de koppeling tussen het 'eindeloos bewustzijn' en BDE-en origineel. In de huidige tijd waarin de kerken geen monopoliepositie meer hebben op het antwoord op de vraag wat er na de dood gebeurt, geeft Van Lommel een mogelijk 'nieuw antwoord'. Daarnaast past het werk van Van Lommel goed in de huidige tijd waarin (keuze)vrijheid en individualisme in de westerse samenlevingen de boventoon voeren. In de tijd dat de kerken een monopolie op ideeën over het hiernamaals hadden, was spreken over eventuele 'bovennatuurlijke ervaringen' 'not done'. Pim van Lommel biedt met zijn boek erkenning aan de mensen die een BDE zeggen te hebben meegemaakt.

Een andere reden om voor dit boek te kiezen is dat het een nieuwe discussie over het bestaan van BDE-en en de relatie tussen de hersenen en het bewustzijn teweeg heeft gebracht in de neurowetenschap. Ondanks dat het boek zes jaar geleden geschreven is, is het zeer actueel. Het boek is populair bij de doelgroep, het is inmiddels toe aan de achttiende druk. In navolging van godsdienstwetenschapper Frans Jespers stel ik dat *Eindeloos bewustzijn* tot de 'levensspiritualiteit' behoort, hetgeen ik in paragraaf 4.4.3 toelicht. Aangezien zowel *Happinez* als *Eindeloos bewustzijn* tot de 'levensspiritualiteit' behoren, ga ik er vanuit dat de doelgroep van *Eindeloos bewustzijn* voor een groot gedeelte overlapt met de doelgroep van *Happinez*.

Probleemstelling

De vragen omtrent het hiernamaals maken onderdeel uit van het zingevingsspectrum. De mate waarin *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* verkocht worden, laat zien dat ze klaarblijkelijk voorzien

²² <http://www.happinez.nl/Homepage/Adverteren.htm> , geraadpleegd op 20-03-2013.

²³ <http://www.happinez.nl/Homepage/Home.htm> , geraadpleegd op 20-03-2013.

²⁴ Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* (7^e druk; Kampen 2008).

²⁵ Fred Wester, 'Inhoudsanalyse als onderzoeksonderwerp', in: Fred Wester (red.), *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (Deventer 2006) 11-44, aldaar 34.

in een bepaalde behoefte onder hun lezers. Gaandeweg het onderzoek realiseerde ik mij dat 'zingeving' het centrale thema was. In deze scriptie wil ik onderzoeken in hoeverre populairwetenschappelijke tijdschriften en boeken als *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* inspelen op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving onder de nieuwe spirituelen als het gaat om 'het leven na de dood'. In mijn scriptie richt ik mij op de 'aanbodkant'. Dit houdt in dat ik onderzoek in hoeverre *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* informatie omtrent het leven na de dood aanbieden aan de lezers. Laatstgenoemden zijn de 'ontvangers', die wellicht door het lezen van de populairwetenschappelijke literatuur een tegemoetkoming ervaren in hun (veronderstelde) behoefte aan zingeving. Ik bestudeer in mijn scriptie vier thema's. Het eerste thema omvat het ontstaan van de nieuwe spiritualiteit. Deze levensbeschouwelijke stroming is opkomend in het Nederlandse religieuze landschap en het is een doelgroep waarmee de geestelijk verzorger steeds meer in aanraking zal komen. Ook is het de doelgroep waartoe *Happinez* behoort. Daarom is het van belang te achterhalen wat de achtergrond van de opkomst en verspreiding van de nieuwe spiritualiteit in Nederland is. Het tweede thema richt zich op de achtergrond van *Happinez*. Het is van belang om de achtergrond en het succes van deze uitingsvorm van de nieuwe spiritualiteit te onderzoeken omdat het de populariteit van de nieuwe spiritualiteit en de (veronderstelde) behoefte die speelt bij de nieuwe spirituelen illustreert. Daarom wil ik erachter komen hoe het succes van *Happinez* kan worden verklaard. Het derde thema omvat de postchristelijke voorstellingen zoals deze voorkomen in het magazine *Happinez*. Dit is relevant omdat het de vraag is welk beeld van het leven na de dood de nieuwe spirituelen zouden kunnen hebben. Ik heb een analyse gemaakt van de voorstellingen van het hiernamaals uit zeven jaargangen (2006-2012) van het magazine *Happinez*.²⁶ Het vierde thema behelst de contextualisering van mijn analyse van de voorstellingen van het hiernamaals in *Happinez*, door deze te vergelijken met de denkbeelden over het leven na de dood in *Eindeloos bewustzijn*. Hierom wil ik onderzoeken in hoeverre de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* overeenkomt met de beeldvorming hiervan in *Eindeloos bewustzijn*.

Het doel van mijn scriptie is tweeledig. Het belang voor de geestelijke verzorging is dat ik een bijdrage lever aan de kennis rondom de ideeën over het hiernamaals zoals deze te vinden zijn in bepaalde populairwetenschappelijke literatuur met als representanten in mijn onderzoek: het magazine *Happinez* en het boek *Eindeloos bewustzijn*. Hiermee lever ik een bijdrage aan de kennis over de levensspiritualiteit voor de geestelijke verzorging. Ten tweede geef ik, door onderzoek te doen naar *Happinez*, gehoor aan de oproep van theologen van de Vrije Universiteit Amsterdam om onderzoek te doen naar de 'knip- en plakspiritualiteit' van de moderne zinzoeker'.²⁷ Het is van belang om onderzoek te doen naar deze vorm van spiritualiteit omdat steeds meer mensen 'meervoudig religieus gebonden' zijn, in plaats van zich te binden aan één religie. De 'interreligieuze dialoog' speelt zich steeds vaker af binnen één persoon, waar vroeger dialoog plaatsvond tussen religieuze groeperingen.²⁸

²⁶ www.happinez.nl, geraadpleegd op 26-08-2013.

²⁷ Wilfred van de Poll, 'Theologen, kijk ook eens naar Happinez', *Trouw* (13-09-2013) 6. Overigens leefde bij mij het idee om onderzoek te doen naar het hiernamaals in *Happinez* al eerder dan deze oproep; in september 2012 ben ik met mijn onderzoek begonnen.

²⁸ Wilfred van de Poll, 'Theologen, kijk ook eens naar Happinez', *Trouw* (13-09-2013) 6.

Onderzoeksmethode

In mijn onderzoek heb ik gebruikgemaakt van de kwalitatief-interpreterende inhoudsanalyse.²⁹ Deze methode kenmerkt zich door intensieve studie van documenten. In dit geval was dit een inventarisatie van de voorstellingen van het hiernamaals zoals deze in het magazine *Happinez* voorkomen. Ik heb hiervoor zeven jaargangen bestudeerd, van 2006 tot en met 2012. In 2006 en 2007 zijn er zes nummers van *Happinez* verschenen, in de jaren erna waren dit acht afleveringen. In totaal heb ik 52 nummers van het magazine bestudeerd. Daarnaast heb ik de relevante hoofdstukken uit het boek *Eindeloos bewustzijn* van Pim van Lommel bestudeerd. De reconstructie van latente betekenisstructuren – in dit geval de beeldvorming van het hiernamaals – staat centraal. Als onderzoeker heb ik deze structuren blootgelegd en de verschillende voorstellingen van het hiernamaals in categorieën ingedeeld. Door het vergelijkende perspectief met *Eindeloos bewustzijn* worden meer betekenisstructuren blootgelegd. Volgens methodoloog Fred Wester gaat het in de kwalitatief-interpreterende inhoudsanalyse meestal om ‘onderzoek van patronen in het materiaal zelf om zodoende bijvoorbeeld recente “cultuur” te indiceren’.³⁰ ‘Cultuur’ is in dit verband naar mijn idee inwisselbaar voor termen als ‘subcultuur’ en ‘levensbeschouwelijke stroming’. Toegepast op mijn onderzoek houdt dit in dat ik in het onderzoeksmateriaal mijn focus leg op artikelen met betrekking tot het leven na de dood. Zo kan ik uiteindelijk kenmerken vaststellen van de levensbeschouwelijke stroming ‘levensspiritualiteit’.

In de kwalitatieve inhoudsanalyse zijn het gebruik van voldoende achtergrondmateriaal en contextualisering essentieel voor de interpretatie van betekenissen.³¹ In mijn onderzoek contextualiseer ik op twee niveaus. Ten eerste bestudeer ik de historisch-religieuze context in hoofdstuk 1, voor zover relevant voor mijn onderzoek. Daarnaast onderzoek ik per bron – *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* - de zogenaamde ‘behavioral and situational context’ ervan. Hierbij staan vragen als ‘Wie zijn de auteurs van *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn*?’ en ‘Wie zijn de lezers van *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn*?’ centraal.³² In hoofdstuk 2 is de ‘behavioral and situational context’ voor *Happinez* weergegeven, in het vierde hoofdstuk voor *Eindeloos bewustzijn*.

Voordat ik begon aan het lezen van de in totaal 52 afleveringen van *Happinez*, had ik nog geen duidelijk analytisch kader. Dit is kenmerkend voor de kwalitatieve inhoudsanalyse omdat de latente betekenisstructuren – in dit geval de beeldvorming van het hiernamaals – nog niet bekend was. Tijdens het lezen wilde ik letten op het hiernamaals, dat was helder. Deze term was het overkoepelende attenderende begrip, het ‘sensitizing concept’.³³ Het begrip ‘hiernamaals’ was nog niet concreet uitgewerkt. Dit hoort bij de explorerende fase in het kwalitatieve onderzoek, later in het onderzoek kon ik een heldere omschrijving geven van wat ik in het onderzoek versta onder ‘hiernamaals’. Al snel kon ik in ieder geval twee categorieën van het hiernamaals onderscheiden. De eerste categorie was de ‘hemel’, de andere categorie ‘reïncarnatie’. In vrijwel elk nummer van *Happinez* kwamen deze door mij vastgestelde categorieën voor. Later in het

²⁹ Wester, *Inhoudsanalyse* 26.

³⁰ Ibidem, 27.

³¹ Ibidem, 31.

³² Ibidem, 32.

³³ Ibidem, 34.

onderzoek heb ik de categorie 'niets' toegevoegd. Ik heb er voor gekozen 'inventarisatielijsten' te maken met betrekking tot het hiernamaals. Hierin plaatste ik korte samenvattingen van artikelen waarin de attenderende begrippen 'hemel', 'hel', 'reïncarnatie' of 'verlichting' voorkwamen. Daarnaast heb ik 'inspiratielijsten' opgesteld waarin ik korte samenvattingen plaatste van artikelen die raakten aan het gebied van het hiernamaals. De attenderende begrippen hierin waren 'engelen', 'godsbeeld', 'mediums' en 'karma'. Per jaargang heb ik de 'inventarisatie-, en inspiratielijsten' opgesteld. Bij mijn analyse van *Eindeloos bewustzijn* heb ik op eenzelfde wijze gehandeld. De toegevoegde attenderende begrippen waren 'bijna-doodervaringen' en 'eindeloos bewustzijn'.

Vervolgens heb ik onderzocht hoe deze voorstellingen van het hiernamaals zich tot elkaar verhouden. De vraag in hoeverre er verschillen en overeenkomsten tussen de voorstellingen te ontdekken zijn, stond centraal. Deze analyse plaatste ik in de bredere context van de levensspiritualiteit. Zo kon ik uiteindelijk antwoord geven op de vraag in hoeverre *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* inspelen op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving van hun lezers - door mij gecategoriseerd als nieuwe spirituelen – als het gaat om het 'leven na de dood'.

Opbouw van de scriptie

In elk hoofdstuk bestudeer ik deelvragen die tezamen antwoord geven op de centrale vraag. In het eerste hoofdstuk schets ik de recente - voor mijn scriptie relevante – geschiedenis en huidige situatie van de Nederlandse religieuze kaart. Daarnaast geef ik in het eerste hoofdstuk een overzicht van de geschiedenis van de levensspiritualiteit. De deelvraag wat de achtergrond van de opkomst en verspreiding van de nieuwe spiritualiteit in Nederland is, staat in hoofdstuk 1 centraal. In hoofdstuk 2 beschrijf ik de achtergrond van *Happinez*. Ik onderzoek in dit hoofdstuk de deelvraag over hoe het succes van *Happinez* verklaard kan worden. Ik licht toe welke auteurs en beoogde doelgroep het magazine heeft. Daarnaast onderzoek ik hoe *Happinez* voorziet in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving voor haar lezers. In het derde hoofdstuk bestudeer ik de deelvraag wat de beeldvorming van het leven na de dood in *Happinez* is. Ik geef mijn categorisering en analyse van deze voorstellingen.

In hoofdstuk 4 ligt de focus op het werk *Eindeloos bewustzijn* en onderzoek ik de deelvraag in hoeverre de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* overeenkomt met de beeldvorming hiervan in *Eindeloos bewustzijn*. Hiervoor geef ik in dit hoofdstuk een korte biografie van de auteur Pim van Lommel. Daarnaast bespreek ik voor zover relevant voor mijn scriptie Van Lommels betoog in *Eindeloos bewustzijn*. Ook geef ik een antwoord op de vraag waarom het boek van Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, met betrekking tot de beeldvorming van het hiernamaals populair is. In het vijfde hoofdstuk behandel ik, zoals genoemd, de centrale vraag waarin alle besproken thema's bij elkaar komen. In de conclusie geef ik weer wat er per hoofdstuk is behandeld en geef ik aanbevelingen voor verder onderzoek.

1. De historisch-religieuze achtergrond van de nieuwe spiritualiteit in Nederland

In dit hoofdstuk bestudeer ik het historisch-religieuze kader dat ten grondslag ligt aan mijn onderzoek. De volgende vraag staat in dit hoofdstuk centraal: Wat is de achtergrond van de opkomst en verspreiding van de nieuwe spiritualiteit in Nederland? Ten eerste ga ik in op de Nederlandse geschiedenis op het gebied van religie. De processen van verzuiling, ontzuiling en ontkerkelijking hebben een grote rol gespeeld. In deze context belicht ik vervolgens de geschiedenis van de nieuwe spiritualiteit.

1.1 Verzuiling

Ten eerste beschrijf ik kort het maatschappelijke en religieuze landschap van Nederland vóór de jaren zestig.³⁴ Grofweg vanaf het begin van de twintigste eeuw was er sprake van een verzuild Nederland. Met de architectonische metafoor verzuiling wordt de 'opvallende segmentatie in de samenleving langs kerkelijk/ religieuze en ideologische lijnen' bedoeld. Er waren vier zuilen: de orthodox-protestante, de rooms-katholieke, de sociaaldemocratische en de liberale zuil (ook wel de neutrale of algemene zuil genoemd).³⁵ De metafoor leent zich ervoor zowel de verdeeldheid als de relatieve vreedzaamheid aan te duiden waarmee de verschillende groepen in de Nederlandse maatschappij samenleefden. Het 'nationale dak' werd samen gedragen.³⁶ De voorman van de 'gereformeerde zuil', Abraham Kuyper maakte een onderscheid van de 'kerk-als-instituut', waarmee hij louter doelde op de kerken zelf, en de 'kerk-als-organisme'. Met de laatste term bedoelde hij de hele verzuilde confessionele beweging. Op alle terreinen in de samenleving moest de 'kerk-als-organisme' haar boodschap verkondigen.³⁷ Wanneer iemand in een katholiek gezin geboren werd, zou hij of zij idealiter in maatschappelijke zin in de katholieke zuil leven. Elke zuil had een eigen school, krant, tv-omroep en politieke partij. Het was een schande wanneer een katholieke man wilde trouwen met een gereformeerd meisje. Vele familieruzies en heimelijke liefdes zijn hier het gevolg van geweest.³⁸ In België, Zwitserland, Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk was ook sprake van verzuiling. In deze landen verzuilden slechts bepaalde groepen in de samenleving. Nederland nam echter een unieke positie in, doordat verzuiling een nationaal verschijnsel was. Door de grote verdeeldheid op levensbeschouwelijk gebied, ontstond er een complex zuilenstelsel in Nederland. Daarnaast bood de staat geen tegenwicht, zoals dit wel in Frankrijk en Duitsland gebeurde.³⁹ In de jaren zestig van de vorige eeuw brokkelden de zuilen steeds verder af – de ontzuiling deed haar intrede. Er staan nog gedeeltes van de zuilen overeind, zoals de verschillende publieke omroepen en het bestaan van christelijke en openbare scholen.

³⁴ Ik kies ervoor om niet verder terug te gaan in de geschiedenis dan de verzuiling in Nederland omdat de verzuiling - en nog meer de ontzuiling- heeft gezorgd voor de voedingsbodem van de levensspiritualiteit.

³⁵ Hans Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten', in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 203-236, aldaar 207.

³⁶ Idem.

³⁷ Staf Helleman en Henk Tieleman, 'Religie en moderniteit. Een godsdienstsociologische benadering', in: G.A.F. Helleman, M.A.G.T. Kloppenborg en H.J. Tieleman *De moderniteit van religie* (Zoetermeer 2001) 23-37, aldaar 28.

³⁸ Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960's* (Oxford 2007) 49.

³⁹ Jos van der Lans en Herman Vuijsje (red.), *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998* (Wormer 1998) 47.

1.2 Ontzuiling en individualisering

Kenmerkend voor de jaren zestig in Nederland zijn de processen van ontzuiling en individualisering, welke onderling met elkaar samenhangen. Historicus Peter van Dam onderscheidt drie domeinen waarin het proces van ontzuiling te zien is, namelijk op het domein van het individu en de organisatie, het domein van de religie en het domein van de politiek.⁴⁰ Het individualiseringsproces houdt volgens hem in dat individuen door de toegenomen welvaart, nieuwe vervoers- en communicatiemiddelen en sociale zekerheid minder waren aangewezen op de traditionele gemeenschappen binnen hun zuil. Daarnaast, zo stelt Van Dam, legden filosofen en theologen na de Tweede Wereldoorlog steeds meer de nadruk op de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu. Het individu werd steeds meer verantwoordelijk gehouden voor de eigen overtuigingen, keuzes en maatschappelijke betrokkenheid. De individualisering betekent echter niet dat gemeenschappen uit de samenleving zijn verdwenen en individuen op zichzelf staande wezens zijn zonder sociale bindingen.

In navolging van sociologen Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp spreekt Van Dam over het veranderde karakter van de gemeenschappen onder invloed van de individualisering.⁴¹ In de tijd van de verzuiling bestonden er ‘zware gemeenschappen’ met ‘strong ties’. De ‘strong ties’ waren het gedeelde geloof. Er werd loyaliteit van de leden van de zuilen verwacht, er bestonden vele gebruiken, geboden en verboden. Onder invloed van de individualisering kwamen er ‘lichte gemeenschappen’ met ‘weak ties’. Dit houdt in dat de verbindingen met de gemeenschap minder intensief zijn, flexibeler en dynamischer.⁴² Van Dam past de theorie van de overgang van zware naar lichte gemeenschappen toe op de drie domeinen van individu en organisatie, religie en politiek. Hiermee geeft hij een genuanceerd beeld van het ontzuilingsproces, hetgeen hij niet als een radicale breuk met het verleden beschouwd.⁴³

1.3 Ontkerkelijking

De nieuwe rol van religie in de Nederlandse samenleving is het tweede domein waarin de ontzuiling tot uiting komt, aldus Van Dam.⁴⁴ Hij spreekt over ‘contouren van het nieuwe religieuze regime’ waarin religie voor de persoonlijke zingeving nog altijd een belangrijke rol kan en mag spelen.⁴⁵ De idee dat religie vanaf de jaren zestig steeds minder een rol speelde in het publieke domein is ook beschreven in het onderzoek *God in Nederland*. Het proces van ontkerkelijking deed vanaf de jaren zestig steeds meer haar intrede. Ontkerkelijking houdt in dat steeds minder mensen zeggen bij een kerk of godsdienstige groepering aangesloten te zijn. In 1966 zei 33% van de

⁴⁰ Van Dam spreekt in dit verband echter niet van een radicale breuk met het verleden – de verzuiling – maar van veranderingen in de drie domeinen. Zie hiervoor: Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 98.

⁴¹ Ibidem, 78.

⁴² Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp ‘Kiezen voor de kudde’ in: Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004) 213-222, aldaar 219.

⁴³ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 98.

⁴⁴ Ibidem, 82.

⁴⁵ Ibidem, 93.

Nederlandse samenleving buitenkerkelijk te zijn. Veertig jaren later noemde 61% zich buitenkerkelijk, zo kwam uit de onderzoeken *God in Nederland*.⁴⁶ Uit hetzelfde onderzoek van 2006 is gebleken dat kerkelijkheid en religie in de beleving van de helft van de ondervraagden niet samenvallen, zo is te zien in tabel 1.1. 52% van de gehele bevolking zegt dat religie niet zoveel met kerkelijkheid te maken heeft. 27% is het gedeeltelijk met deze stelling eens. Slechts 21% stelt dat kerkelijkheid wel met religie te maken heeft.⁴⁷

Tabel 1.1 Religie heeft niet zoveel met kerkelijkheid te maken

	Gehele bevolking
Ja, dat klopt voor mij	52
Dat klopt gedeeltelijk voor mij	27
Nee, dat klopt niet voor mij	21
Totaal	100

Tabel 1.2 Overtuiging met betrekking tot een God of een hogere macht

	1966	2006
Theïsten	47	24
Ietsisten	31	36
Agnosten	16	26
Atheïsten	6	14
Totaal	100	100

In het onderzoek is ook de vraag gesteld welke overtuiging de respondenten hebben met betrekking tot het godsbeeld, hier opgenomen in tabel 1.2. Er is door de onderzoekers een verdeling gemaakt van vier categorieën: *theïsten* – er is een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt; *ietsisten* – er moet iets zijn als een hogere macht die het leven beheerst; *agnosten* – ik weet niet of er een God of hogere macht bestaat; *atheïsten* – er bestaat geen God of hogere macht.

Blijkens de gegevens is het aantal theïsten van 2006 gehalveerd ten opzichte van 1966: slechts 24% noemt zich in 2006 theïst. 36% noemt zich ietsist, 26% vindt zichzelf agnost en 14% zegt atheïst te zijn. De onderzoekers bestempelen de eerste twee categorieën 'ruwweg' tot gelovigen. Dit houdt in dat 60% van de bevolking gelovig kan worden genoemd.⁴⁸ Dit is bijna hetzelfde percentage als het aantal buitenkerkelijken, de eerder genoemde 61%. Uit deze cijfers blijkt dat hoewel het belang van de kerk-als-instituut afneemt, de hang naar religie en spiritualiteit blijft.

Deze ontwikkeling past binnen het sociologische model dat cultuur- en godsdienstsocioloog Joep de Hart omschrijft in zijn boek *Zwevende gelovigen*. Dit is het zogenoemde religieuze economiemodel, waarin ervan wordt uitgegaan dat de 'vraag' naar religie ongeveer hetzelfde blijft, maar dat het 'aanbod' het niveau van religiositeit bepaalt. Als een kerk een monopoliepositie heeft in de samenleving, is de concurrentie om de gunst van de religieuze 'consument' minder noodzakelijk, hierdoor neemt de religieuze betrokkenheid onder de bevolking af.⁴⁹ Met de ingang

⁴⁶ Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland, 1996-2006* (Kampen 2007) 14.

⁴⁷ Ibidem, 38.

⁴⁸ Ibidem, 42.

⁴⁹ Joep de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit* (Amsterdam 2011) 140.

van de ontzuiling was er toenemende vrijheid om te kiezen voor een bepaalde religieuze stroming en kwamen er steeds meer religieuze 'firma's' op de markt. Deze 'firma's' deden hun best om zieltjes voor zich te winnen. Wanneer iemand voor een specifieke religieuze stroming kiest, is de intensiteit van de religiositeit hoger. Hierbij geldt dus: hoe meer aanbod, hoe intenser de religiositeit.

Het andere sociologische model dat De Hart bespreekt is de bekende secularisatietheorie, hetgeen tot het 'oude testament van de sociologie' behoort, aldus de auteur.⁵⁰ Het kernpunt in deze theorie is de verandering van religie in de moderne samenleving door toedoen van de processen van rationalisering en functionele differentiatie.⁵¹ De laatste houdt in dat steeds meer sectoren van de maatschappij autonomie verwerven ten aanzien van de eerder allesbeheersende dominantie van de religie. Hierdoor neemt het maatschappelijke belang van religie af. Dit uit zich op het niveau van de samenleving, in de omvorming van religieuze instituties en op het individuele niveau. De betekenis van religie in het leven van de individuen neemt af, zo stelt de these.⁵² Zoals we hiervoor hebben gezien neemt de invloed van religie in maatschappelijke zin af, maar blijft de interesse op het persoonlijke vlak vaak bestaan.

Godsdienstsociologen Paul Heelas en Linda Woodhead noemen dit, in navolging van de filosoof Charles Taylor, de 'subjective turn'. Er is een grote culturele verschuiving zichtbaar van 'life-as' ('leven-als') naar een 'subjective life' ('persoonlijk leven'). In het 'leven-als' voldoen mensen aan de verwachtingen van buitenaf. Bepaalde autoriteiten zoals een hechte gemeenschap, maar ook bepaalde vormen van religie, legden rollen en verplichtingen op. Dit was vaak doorslaggevend voor de manier waarop mensen leefden, bijvoorbeeld het 'leven-als' zorgzame moeder. Volgens Heelas en Woodhead is er steeds minder sprake van het 'leven-als' en steeds meer van een 'persoonlijk leven'. In het 'persoonlijk leven' luisteren de mensen naar hun eigen wil. Het gaat hierbij om de eigen staat van zijn, gevoelens, herinneringen, emoties maar ook lichamelijke ervaringen en dromen.⁵³ Het doel is niet om de autoriteit te volgen, maar om de eigen autoriteit te worden, 'to become who I truly am'. In het 'persoonlijk leven' is meer ruimte voor de persoonlijke spiritualiteit. Ze noemen dit de 'subjective-life spirituality', tegenover de 'life-as-religion'.⁵⁴ De groei en het succes van de nieuwe spiritualiteit is grotendeels te danken aan de 'subjective turn', aldus de auteurs.⁵⁵ Doordat 'de eigen ervaring' in de nieuwe spiritualiteit centraal staat, sluit het aan op de behoefte van veel mensen om niet meer naar autoriteiten te luisteren, maar naar hun 'innerlijke stem'.

Eenzijds is de invloed van de kerk voor het grootste gedeelte verdwenen uit het publieke domein, vele kerken en kloosters sluiten hun deuren. Anderzijds zijn retraiteweekenden en bedevaartsoorden nog nooit zo populair geweest. De interesse in spiritualiteit blijft bestaan, alleen de vorm verandert. Eén van die andere vormen noemt Joep de Hart in zijn boek *Zwevende*

⁵⁰ Ibidem, 139.

⁵¹ De invloed van het proces van rationalisering wordt vooral benadrukt door de sociologen Karl Marx, Max Weber en Georg Simmel. De invloed van het proces van functionele differentiatie werd gehanteerd door socioloog Émile Durkheim.

⁵² De Hart, *Zwevende gelovigen* 139.

⁵³ Paul Heelas en Linda Woodhead, *The Spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality* (Oxford 2005) 3.

⁵⁴ Ibidem, 5.

⁵⁵ Ibidem, 82.

gelovigen de 'nieuwe' of 'holistische spiritualiteit'. Tot voor kort werd dit 'new age' genoemd, daarvoor 'occultisme', aldus de Hart.⁵⁶ Met nieuwe spiritualiteit bedoelt hij een op ervaring gebaseerd, individueel weten, dat pas kan ontstaan als de 'geloofsinhouden' achter zich worden gelaten.⁵⁷ Het magazine *Happinez* behoort volgens de onderzoekers van *God in Nederland* tot de nieuwe spiritualiteit.⁵⁸ Een aantal columnisten van *Happinez* hebben na de publicatie van het onderzoek *God in Nederland* van 2006, het idee dat ze tot de 'nieuwe spirituelen' of 'zwevende gelovigen' behoren welkom ontvangen en beaamd.⁵⁹ Om deze redenen geef ik een overzicht van de geschiedenis van de nieuwe spiritualiteit en van de ideeën die hieraan ten grondslag liggen.

1.4 Nieuwe spiritualiteit in Nederland

Er zijn in de wetenschappelijke literatuur diverse termen gehanteerd voor de levensbeschouwelijke stroming waartoe *Happinez* zou behoren. Zoals genoemd in de inleiding van mijn scriptie, gebruik ik de termen 'levensspiritualiteit' en 'nieuwe spiritualiteit'. De voorloper hiervan is 'new age'. Cultuursocioloog Stef Aupers en historisch socioloog Anneke van Otterloo bespreken dat de term 'new age' oorspronkelijk werd gebruikt door zowel voorstanders als tegenstanders om de verwachting van een nieuw tijdperk aan te kondigen, het Waterman- of Aquariustijdperk.⁶⁰ De nieuwe astrologische periode zou rond het jaar 2000 beginnen. Het astrologische tijdperk hiervoor is het Vissentijdperk.⁶¹ Godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff schreef zijn proefschrift over 'new age'.⁶² Hij maakte een onderscheid tussen de 'new age beweging' en 'new age religiositeit'. De beweging is gebaseerd op een langer bestaande vorm van de religiositeit. De definitie van de new age beweging is volgens Hanegraaff:

*De New Age beweging is het cultische milieu zoals dat zich in de tweede helft van de zeventiger jaren van zichzelf bewust werd als een min of meer samenhangende "beweging"; alle manifestaties van deze beweging worden gekenmerkt door een populaire westerse cultuurkritiek uitgedrukt in termen van een geseclariseerde esoterie.*⁶³

De 'new age beweging' in Nederland kan vooral gezien worden als een reactie op de status quo van het politiek-religieuze stelsel van verzuiling. De processen van individualisering en ontzuiling hebben gezorgd voor een snelle opkomst en verspreiding van de new age beweging. Aupers en Van Otterloo onderscheiden twee periodes, van 1950-1980 en van 1980-2000.⁶⁴ Ze laten de eerste periode beginnen in 1950. De reden die ze hiervoor geven is dat de ontwikkelingen in het new age

⁵⁶ De Hart, *Zwevende gelovigen* 18.

⁵⁷ Ibidem, 22.

⁵⁸ Bernts e.a. *God in Nederland*, 164 en 192.

⁵⁹ Inez van Oord, 'Verbinding', *Happinez* 5 (nr. 3, 2007) 5. Evenals de auteurs van *God in Nederland* en *Happinez* ben ik van mening dat *Happinez* tot de nieuwe spiritualiteit behoort. Deze visie beschrijf ik in paragraaf 1.4.6.

⁶⁰ Stef Aupers en Anneke van Otterloo, *New Age. Een godsdiensthistorische en sociologische benadering* (Kampen 2000) 7.

⁶¹ Ibidem, 37.

⁶² Wouter J. Hanegraaff, *New age religion and Western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Leiden 1996).

⁶³ Ibidem, 518.

⁶⁴ Het verschuiven van het belang van de cultuurkritiek noemen Aupers en Van Otterloo als reden voor de scheiding van de twee periodes.

gedachtegoed eerder zijn begonnen en langer zijn doorgedaan dan alleen in de jaren zestig. Dit decennium wordt door vele wetenschappers als breekpunt beschouwd met vele maatschappelijke veranderingsprocessen zoals hiervoor beschreven. Aupers en Van Otterloo benadrukken dat ze de opkomst en verspreiding van new age als een gradueel proces zien.⁶⁵ Het jaar 2000 zien ze niet als eindpunt, maar ze voorzien dat new age vanwege haar veranderlijke karakter een andere vorm zou aannemen.⁶⁶ Bij de beschrijving van de nieuwe spiritualiteit kom ik hierop terug.

In de jaren vijftig zien de auteurs de voorlopers van het new age gedachtegoed: het geloof in de zogenaamde UFO's (Unidentified Flying Objects) en buitenaardse wezens. Dit zijn van oorsprong op de theosofie geïnspireerde ideeën waarin een eindtijdverwachting gekoppeld werd aan een betere, meer spirituele toekomst. In dit nieuwe tijdperk zou de mensheid ondersteund worden door engelen, spirituele meesters of buitenaardse wezens- die een hoger bewustzijn hebben dan de mens.⁶⁷ In de jaren zestig, waarin de ontzuiling haar intrede deed, kan de new age beweging vooral worden gezien als een 'tegencultuur'. De new age beweging was een vermenging van politiek activisme tegen de christelijke moraal met esoterische ideeën zoals het ideaal van het spirituele Zelf. Met name de jongeren waren in deze beweging vertegenwoordigd. Zaken als drugs en esoterie, de hang naar mystiek en transcendentie waren volgens Aupers en Van Otterloo kenmerkend. Romantische invloeden waren in deze periode aanwezig, zoals de belangstelling voor creativiteit in plaats van wetenschap en gevoel in plaats van verstand.⁶⁸ Aupers en Van Otterloo benadrukken dat mensen in tijden van snelle sociale veranderingen vaak teruggrijpen op de romantische traditie.⁶⁹ In de jaren zeventig kwam er een scheiding tussen groepen die meer politiek en maatschappelijk gericht waren en groepen die zich op het individuele vlak bezig hielden met zelfontplooiing en hun relatie tot de kosmos. In dit decennium schoten de utopische gemeenschappen en communes als paddenstoelen uit de grond, evenals tijdschriften voor alternatieve levenswijzen en spirituele centra.⁷⁰

In de tweede periode van de opkomst van new age, van 1980-2000, kwam de cultuurkritische toon op een lager pitje te staan en werd het new age gedachtegoed verspreid in de Nederlandse samenleving. Aupers en Van Otterloo wijzen twee processen aan als verklaring voor de verspreiding en het bereiken van een bredere doelgroep, namelijk de commercialisering en de psychologisering. De nadruk kwam steeds meer te liggen op het individu en de persoonlijke groei. Het proces van individualisering heeft haar weerslag gehad op de new age beweging. De commercialisering die in de jaren zeventig is begonnen, zette in de jaren erna door. Zo kwamen er steeds meer new age tijdschriften, -boeken en -winkels. Ook werden er steeds meer spirituele centra geopend met een breed aanbod van new age cursussen en kwamen er programma's op radio en televisie. Niet alleen kwamen er nieuwe spirituele tijdschriften, ook werden er advertenties geplaatst in vrouwentijdschriften als *Viva* en *Opzij*. Ten slotte zorgde het internet voor het verspreiden van het new age gedachtegoed.⁷¹

⁶⁵ Aupers en Van Otterloo, *New age* 54.

⁶⁶ *Ibidem*, 138.

⁶⁷ *Ibidem*, 55. De theosofie beschrijf ik in paragraaf 1.4.3.

⁶⁸ *Ibidem*, 59.

⁶⁹ *Ibidem*, 58.

⁷⁰ *Ibidem*, 64.

⁷¹ *Ibidem*, 95.

De commercialisering speelde in op het individualiseringsproces door het individu aan te spreken in bijvoorbeeld tijdschriften en boeken, en bij het aanbieden van producten en diensten. Door deze ontwikkeling werd het individualiseringsproces verder versterkt, het individu werd aangesproken in plaats van een groep. Ook in *Happinez* is de individualiserings- en commercialiseringstrend te zien, zoals zal blijken uit het derde hoofdstuk van mijn scriptie.

1.4.1 De psychologisering van het new age gedachtegoed

Naast het commercialiseringsproces dat zorgt voor het bereiken van een bredere doelgroep en verspreiding van new age, speelt ook het proces van psychologisering een grote rol. Aupers en Van Otterloo volgen hierin de godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff. Hij stelt dat er drie stromingen zijn die aan het einde van de negentiende eeuw zijn ontstaan en die alle drie hun invloed hebben gehad op de esoterie en hiermee op het new age gedachtegoed.⁷² De eerste in dit verband is de New Thought Movement, opgericht door Phineas Parkhurst Quimby (1802-1866). De new age ontleent hieraan zijn opvatting dat verwachtingspatronen en geloof bepalend zijn voor gezondheid en ziekte. Fysieke en psychische gesteldheid zijn een gevolg van de psyche, de 'mind'. De manier waarop mensen de realiteit ervaren is een product van hun houding en zo is ieder persoon 'God in zijn of haar eigen universum'. Dit heeft als gevolg dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen realiteit. Negatieve gedachten dienen te worden vervangen door positieve gedachten. De kracht van het positieve denken is volgens deze beweging groot.⁷³

Een tweede bijdrage vanuit de psychologie aan het new age denken is de functionalistische psychologie met als belangrijkste vertegenwoordiger William James (1842-1910). De belangrijkste ideeën die zijn overgenomen in het new age denken zijn een psychologiebeoefening waarin het geheel aan menselijke ervaringen een plek heeft én het bestaan van een onderbewustzijn. Met de eerste wordt bedoeld dat James de telepathie, helderziendheid, trance en religieuze ervaringen serieus nam. In de hedendaagse samenleving zijn reïncarnatietherapie en hypnotherapie hier voorbeelden van.⁷⁴ Met zijn interpretatie van het onderbewustzijn als link met het spirituele, legde hij een verband tussen spiritualiteit en psychologie.⁷⁵

Het gedachtegoed van psycholoog Carl Gustav Jung (1885-1961) noemt Hanegraaff als derde psychologische invloed op new age. Nadat Jung jarenlang met de beroemde psycholoog Sigmund Freud (1856-1939) heeft samengewerkt sloeg hij in 1912 een andere, spirituelere, weg in. Zijn belangrijkste bijdrage - en verschil met Sigmund Freud - is het idee dat het onderbewustzijn een vitaal onderdeel van het menszijn is. Contact met dit onderbewustzijn zorgt voor heelheid, creativiteit en spiritualiteit. Dit idee komt in het new age gedachtegoed - ook in *Happinez* - vaak voor. Naast een persoonlijk onderbewustzijn is er volgens Jung een collectief bewustzijn waarin archetypische beelden en symbolen liggen opgeslagen. Deze vormen het fundament voor alle religieuze, mythische en esoterische verhalen. Ze zijn oerbeelden waarmee de mens in contact dient te komen. Metafysische 'entiteiten' - bijvoorbeeld de christelijke god - en andere occulte

⁷² Hanegraaff, *New age religion* 407. In paragraaf 1.4.2 bespreek ik het verband tussen esoterie en new age.

⁷³ Ibidem, 409.

⁷⁴ Aupers en Van Otterloo, *New age* 30.

⁷⁵ Hanegraaff, *New age religion* 415.

waarnemingen zijn projecties van ons collectieve bewustzijn, aldus Jung.⁷⁶ We kunnen hiermee in contact komen - met onze 'ware god' - die in ons is, niet buiten of boven de mens.⁷⁷ Volgens Hanegraaff interpreteert Jung de leer van de macrokosmos als gelijk aan de microkosmos op een radicale psychologische manier.⁷⁸

Het effect van de verschillende psychologische stromingen voor het new age gedachtegoed is dat de focus wordt verlegd van buiten naar binnen. Het sacrale, het goddelijke, moet niet buiten de mens worden gezocht, maar in de psyche van het individu, zo luidt de conclusie van Hanegraaff. De termen 'psyche' en 'het goddelijke' worden hiermee inwisselbaar. Termen als 'persoonlijke groei', 'archetype' en het 'onderbewustzijn' zijn ook ingeburgerd in de new age.⁷⁹

1.4.2 Esoterie

Naast de psychologie die haar sporen heeft nagelaten, zijn er spirituele stromingen aan te wijzen die van invloed zijn geweest op new age. De belangrijkste hiervan is de westerse esoterie, Hanegraaff noemt new age zelfs een 'gesecculariseerde vorm van esoterie'. De term esoterie is afgeleid van het Griekse woord 'esoterikos'. Dit betekent 'innerlijk' en werd door de Griekse filosoof Plato al gebruikt om aan te geven dat zijn leer geheim en exclusief was. Het belangrijkste kenmerk van de stroming is de zoektocht naar 'gnosis', innerlijke godskennis. Door de eeuwen heen – esoterie is al vijf eeuwen in de westerse cultuur als onderstroom aanwezig - bood de traditie in verschillende vormen een alternatieve kijk op het bestaan, naast het christendom (het geloof) en de wetenschap (de rede). Met het geloof en de vertegenwoordiging van de rede stond esoterie op gespannen voet, Hanegraaff spreekt van 'de verliezers van de geschiedenis'. Pre-moderne esoterici werden door de kerk bestempeld als ketters en werden gemarteld en vermoord. Door de wetenschap werden esoterische gedachten gezien als oncontroleerbaar en daarmee irrationeel. Het werd vaak gereduceerd tot bijgeloof.⁸⁰ Wanneer we dit doortrekken naar onze huidige tijd en de term esoterie vervangen door new age of nieuwe spiritualiteit – waar *Happinez* onder valt - is er niet veel veranderd. In zowel wetenschappelijke kringen als in de orthodox-christelijke hoek is vaak kritiek op new age of nieuwe spiritualiteit, zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien.

Er zijn vier centrale ideeën aan te wijzen van de esoterie. Deze zijn te vinden in het invloedrijke werk *Corpus Hermeticum*.⁸¹ Dit werk werd toegeschreven aan de mythische figuur Hermes Trismegistus die een tijdgenoot zou zijn geweest van Mozes. Het werk is ten tijde van de Renaissance vertaald uit het Grieks naar het Latijn door Marsilio Ficino en is in 1471 gepubliceerd.⁸² Het eerste idee is de 'correspondentietheorie'. Alles in het gehele universum correspondeert met elkaar, zowel zichtbare als onzichtbare delen. In de huidige new age stroming

⁷⁶ Veel 'new agers' geloven dat 'spirituele entiteiten' geesten van mensen zijn die de cyclus van leven en dood hebben doorstaan en zich verder ontwikkelen in hogere sferen. Zie hiervoor Hanegraaff, *New age religion* 171.

⁷⁷ Aupers en Van Otterloo, *New age* 31.

⁷⁸ Hanegraaff, *New age religion* 424.

⁷⁹ Ibidem, 432 en Aupers en Van Otterloo, *New age* 32.

⁸⁰ Aupers en Van Otterloo, 14-15.

⁸¹ Ibidem, 16.

⁸² Hanegraaff, *New age religion* 326.

wordt dit het holisme genoemd.⁸³ Ten tweede zouden de wereld en de natuur in essentie levend zijn, de wereld werd gezien als een dynamische stelsel van goede en slechte krachten. De magische en occulte praktijken werden op dit idee gebaseerd. Nauw samenhangend met het tweede idee is de focus op de verbeeldingskracht en 'bemiddelingen'. Er dient door de mens gewerkt te worden aan het 'contact' met de 'hogere werelden'. Diverse rituelen en symbolen werden hiervoor gebruikt. Ook de voorstellingen van engelen, geesten en andere bemiddelende wezens behoren tot dit idee. Hiermee is het mogelijk om tot de kern van de kosmos door te dringen. Ten slotte bestaat de opvatting dat de mens spiritueel gezien moet groeien.⁸⁴ Deze ideeën zijn alle – in dezelfde of iets andere vorm - te vinden in de hedendaagse new age beweging. Hanegraaff beschrijft dat de esoterie zich voortzet in de Romantische beweging en het occultisme.⁸⁵ Tijdens de Romantiek (eind 18^e, begin 19^e eeuw) werd aan het gevoel, de ervaring, de verbeeldingskracht en intuïtie veel belang gehecht, tegenover de rede die tijdens de Verlichting (17^e eeuw) hoogtij vierde.⁸⁶ In het occultisme waren het 'mesmerisme' en 'spiritisme' stromingen die het gedachtegoed van de esoterie overnamen.⁸⁷

1.4.3 Theosofie

Een andere belangrijke stroming binnen het occultisme was de theosofie, opgericht door Helena Petrovna Blavatsky (1831-1891), ook wel madame Blavatsky genoemd. Volgens haar verwezen alle religieuze tradities naar één waarheid. Dit idee heeft standgehouden in de huidige new age beweging. Blavatsky streefde naar 'wetenschappelijk' historisch-vergelijkend onderzoek naar religie waaruit zou blijken dat haar hypothese over de gemeenschappelijke kern van religie gegrond was.⁸⁸ De Theosofische Beweging had drie doelstellingen: 1) Het vormen van een universeel broederschap; 2) Bevorderen van vergelijkende studie van religie, filosofie en wetenschap; 3) Het onderzoeken van de wetten van de natuur en de krachten die latent in de mens aanwezig zijn.⁸⁹ Theosofische auteurs beweren dat de in Rusland geboren madame Blavatsky occulte ervaringen had en 'helderziende, helderhorende en telepathische vermogens' bezat. Ze zou een onzichtbare hoeder en 'Meester' hebben. Deze zou haar hebben beschermd tegen allerlei gevaren op haar reizen.⁹⁰ Wie of wat deze 'Meester' precies inhoudt, is onduidelijk. Hanegraaff beschrijft dat zij haar wortels in het spiritisme heeft.⁹¹

Madame Blavatsky heeft een ander belangrijk element toegevoegd aan de esoterie, en hiermee aan new age: de invloed van het oosten. Door haar vele reizen door onder andere India in

⁸³ Aupers en Van Otterloo, *New age* 35.

⁸⁴ Ibidem, 17-18.

⁸⁵ Hanegraaff, *New age religion*, 354.

⁸⁶ Ibidem, 371.

⁸⁷ Het mesmerisme ging ervan uit dat alles met elkaar verbonden is door een onzichtbare energetische kracht, 'fluid'. Wanneer iemand ziek was kwam dit door een ongelijkmatige verdeling van deze vloeistof in het lichaam. Dit zou door middel van hypnose en magnetisme verholpen worden. Zie hiervoor Hanegraaff, *New age religion* 362. Spiritisme is het hebben (zoeken) van contact met geesten en andere onzichtbare entiteiten. Zie hiervoor Hanegraaff, *New age religion* 366.

⁸⁸ Ibidem, 24.

⁸⁹ Hanegraaff, *New age religion* 378. Met 'wetenschap' en 'filosofie' worden de occulte wetenschap en filosofie bedoelt.

⁹⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld Charles J. Ryan, *H.P. Blavatsky en de theosofische beweging* (Den Haag 1984) 37-38.

⁹¹ Hanegraaff, *New age religion* 379.

1878, heeft Blavatsky de termen 'reïncarnatie' en 'karma' meegenomen naar het westen en verbonden met het westerse esoterische denken.⁹² Het 'eeuwige rad van geboorte en wedergeboorte', gangbaar in het hindoeïsme, combineerde Blavatsky met het idee dat de ziel naar eenwording streeft. Zo zou de mens ieder nieuw leven leren van zijn fouten en hoger komen op de spirituele ladder.⁹³ De theosofische benadering is eclecticisch, bepaalde elementen uit het hindoeïsme en boeddhisme zijn toegevoegd en zo aangepast dat zij een aanvulling waren op het gedachtegoed van de theosofie.⁹⁴ Naast de theosofie heeft het transcendentalisme een bijdrage geleverd aan de oosterse invloeden in de new age stroming. In het transcendentalisme waren de ideeën van karma en reïncarnatie belangrijk, daarnaast was er grote interesse in yoga.⁹⁵ Ook in *Happinez* is yoga populair.

1.4.4 New age

Hoewel de wortels van new age in de westerse esoterie liggen, zijn de ideeën van new age anders.⁹⁶ Ten eerste het idee van het holisme, waarin alles met elkaar verbonden is. Dit wordt in de huidige new age stroming verder doorgetrokken dan in de esoterie. Het is een maatschappelijk ideaal te noemen. New agers streven naar holisme op alle gebieden. Een verbondenheid en harmonie tussen economie, het bedrijfsleven, het onderwijs, de politiek en de gezondheidszorg is nastrevenswaardig.⁹⁷ Er is een samenhang tussen het lichaam en de geest. De new age beweging biedt alternatieven voor de reguliere gezondheidszorg in de vorm van holistische therapieën, cursussen en activiteiten. De samenwerking tussen lichaam en geest wordt ook wel de psychosomatische benadering genoemd. Een van de toonaangevende personen op dit gebied is de Amerikaanse auteur Louise Hay.⁹⁸ Zij trekt een direct verband tussen lichamelijke ziektes en psychische gesteldheid. Zij ontvangt veel kritiek en er zijn zelfs mensen die dit idee 'misdadig' vinden.⁹⁹

Naast de samenhang tussen lichaam en geest bestaat er de eenheid tussen mens en natuur volgens de new age stroming. Dit grijpt terug op de esoterische gedachte dat alles 'beziel' is. Stromingen die gebaseerd zijn op dit principe zijn onder andere het sjamanisme en wicca (het neopaganisme).¹⁰⁰ Een bekende representant is prinses Irene van Lippe-Biesterfeld.¹⁰¹ Reacties hierop waren vaak kritisch en spottend.¹⁰²

⁹² Hanegraaff, *New age religion* 383.

⁹³ Aupers en Van Otterloo, *New age* 26.

⁹⁴ Hanegraaff, *New age religion* 383.

⁹⁵ Aupers en Van Otterloo, *New age* 26.

⁹⁶ Vanaf circa 2005 is de term 'new age' vervangen door 'holistische spiritualiteit' of 'nieuwe spiritualiteit' in de wetenschappelijke literatuur. Zie hiervoor bijvoorbeeld Paul Heelas en Linda Woodhead, *The spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality* (Malden, Oxford, Carlton 2005) 8 en De Hart, *Zwevende gelovigen* 18. Echter worden de termen ook door elkaar gebruikt, zie hiervoor Joep de Hart en Paul Dekker, 'Kerken in de Nederlandse civil society: institutionele grondslag en individuele inspiratiebron' in: W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006) 139-163, aldaar 139. In paragraaf 1.4.5 beschrijf ik het verschil tussen nieuwe spiritualiteit en new age.

⁹⁷ Aupers en Van Otterloo, *New age* 36.

⁹⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld Louise L. Hay *Je kunt je leven helen* (Groningen 1993).

⁹⁹ Aupers en Van Otterloo, *New age* 38. Aupers noemt in deze context de Nederlandse schrijfster Karin Spink.

¹⁰⁰ In het volgende hoofdstuk licht ik wicca verder toe. Een van de journalisten van *Happinez*, Susan Smit, is aanhangster van wicca en noemt zich 'heks'.

De derde samenhang is tussen de mens en God. God is geen externe macht maar bevindt zich zowel buiten als binnen de mens.¹⁰³ Zoals we eerder hebben gezien bij de psychologische benadering van Jung kan men in contact komen met dit goddelijke of het Hogere zelf. Deze 'Zelf-spiritualiteit' zoals Aupers dit in navolging van godsdienstsocioloog Paul Heelas noemt, is een moderne variant op de 'gnosis'. Er heerst een streven om contact te maken met een hoger, dieper of goddelijk zelf. Dit wordt ook wel de Boeddha-natuur, de ziel, de kern, de bron of het innerlijke kind genoemd, alle termen verwijzen naar hetzelfde.¹⁰⁴

1.4.5 Nieuwe spiritualiteit/ levensspiritualiteit

De overgang van het new age gedachtegoed naar wat nu 'nieuwe spiritualiteit' heet, is geleidelijk gegaan. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw ontwikkelde de nieuwe spiritualiteit zich in het kielzog van de new age stroming.¹⁰⁵ In de volgende hoofdstukken van mijn scriptie verkies ik de termen 'nieuwe spiritualiteit' en 'levensspiritualiteit' boven de term 'new age'. De redenen hiervoor zijn ten eerste dat deze termen breder zijn dan 'new age'. Daarnaast duiden new agers zichzelf niet aan als zodanig. Ten slotte staat in de huidige tijd de nieuwtijdsverwachting niet meer centraal.¹⁰⁶ Godsdienstwetenschapper Marc Roosenbrand schrijft in zijn masterthese dat er verschillende kenmerken te onderscheiden zijn van nieuwe spiritualiteit.¹⁰⁷ Ten eerste de opvatting dat het zelf goddelijk is of in direct contact staat met God. Dit idee zagen we tevens bij Aupers en Van Otterloo. Ten tweede staat de ervaring van het individu centraal. De titel van zijn scriptie is dan ook: *Als het bij mij past, dan klopt het*. Het derde kenmerk van nieuwe spiritualiteit is het gericht zijn op de spirituele ontwikkeling van het authentieke zelf. Daarnaast zouden nieuwe spirituelen een kritische houding hebben ten opzichte van de heersende cultuur, maar dit zou niet gelijk een tegenculturele houding zijn. Ook heeft men een holistische visie op de mens, natuur en kosmos: alles is onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ten slotte stelt Roosenbrand dat de nieuwe spiritualiteit een losse structuur heeft, waarbij geïnteresseerden kunnen kiezen uit een breed aanbod aan literatuur, cursussen, workshops, etc.¹⁰⁸

Godsdienstsocioloog Paul Heelas is er sinds zijn nieuwe boek uit 2008 van overtuigd dat de juiste benaming *levensspiritualiteit* ('life of spiritualities') is, omdat de alternatieve, nieuwe spiritualiteit plaatsvindt in het huidige leven: 'spirituality lies at the heart of life in the here-and-now'.¹⁰⁹ Heelas onderscheidt twee dimensies van 'leven'. De eerste dimensie is 'het leven zelf'

¹⁰¹ Aupers en Van Otterloo, *New Age* 42. Zie bijvoorbeeld: Irene van Lippe- Biesterfeld, *Leven in verbinding. Prinses Irene in gesprek met prof. dr. Matthijs Schouten over mens-zijn* (Utrecht 2010), Irene van Lippe-Biesterfeld *Samen. De natuur als familie* (Utrecht 1998) of Irene van Lippe- Biesterfeld *Dialoog met de natuur. Een weg naar een nieuw evenwicht* (Utrecht 1995).

¹⁰² Zie hiervoor bijvoorbeeld: <http://www.ruggenberg.nl/artikelen/irene.html> en <http://www.skepsis.nl/pararit11.html>, geraadpleegd op 06-05-2013.

¹⁰³ Aupers en Van Otterloo, *New age* 43.

¹⁰⁴ Ibidem, 47.

¹⁰⁵ De Hart, *Zwevende gelovigen* 25.

¹⁰⁶ Zie hiervoor Olav Hammer, *Claiming knowledge: Strategies of epistemology from theosophy to new age* (Leiden 2004) 74.

¹⁰⁷ Marc Roosenbrand, "*Als het bij mij past, dan klopt het.*" *De ervaring van authenticiteit onder nieuwe spirituelen* (Niet gepubliceerde masterscriptie, faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, Groningen 2012).

¹⁰⁸ Ibidem, 17.

¹⁰⁹ Paul Heelas, *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism* (Malden en Oxford 2008) 27.

(‘life-itself’). Hij bedoelt hiermee datgene wat iemand verliest bij het overlijden, de ‘vitale energie’, ‘levenskracht’, ‘ki’, ‘prana’ of ‘de kracht van de kundalini’, de onaantastbare ‘inner spirituality’ waarmee iedereen is geboren.¹¹⁰ De tweede dimensie van ‘leven’ is ‘het persoonlijke leven’ (‘subjective-life’). Dit verwijst naar alles dat te maken heeft met de bewuste ervaring:

From unprovoked memories to only-to-be-expected bodily sensations; from internal conversations or the life of the mind, to raw passions or the life of the emotions; from judgements made on the basis of objective knowledge to judgements made on the basis of the promptings of conscience.

Spiritualiteit in de levensspiritualiteit is uitgedrukt als liefde, de wijsheid van de innerlijke stem, gezondheid, creativiteit, rust, welzijn, een gevoel van holistische integratie; ten volste ‘Zijn’. De tweede dimensie van ‘het persoonlijke leven’ wordt reëel wanneer het ‘bewust’ wordt ervaren. Er wordt belang gehecht aan activiteiten en de praktijk, zoals cursussen of workshops. Op deze manier kan iemand zijn of haar eigen, persoonlijke spiritualiteit ervaren.¹¹¹ Het tweede kenmerk van de levensspiritualiteit is het holisme. Heelas doelt op de relatie tussen lichaam en geest, ‘mind-body-spirit’.¹¹² Het belang van ‘heling’ brengt Heelas hiermee in verband. Wanneer iemand ziek is, is iemand ‘uit balans’ en dienen er ‘blokkades’ weg te gaan. Als de blokkades zijn overwonnen, draagt dit bij aan de persoonlijke spiritualiteit en het welzijn.

‘Liefde’ noemt Heelas als ander centraal thema in de levensspiritualiteit, dit hangt nauw samen met humanistische waarden, zoals goed en zorgzaam zijn.¹¹³ Heelas stelt daarbij dat relationaliteit een centraal begrip is in de levensspiritualiteit. Dit houdt verband met het holistische gedachtegoed, ieder mens heeft dezelfde kern, iedereen is één.¹¹⁴ Hoewel iedereen één is, is iedereen echter ook uniek. Iedereen dient zijn of haar eigen spiritualiteit te ervaren en hierin authentiek te zijn. Deze waarde hangt weer samen met het belang van vrijheid. De vrijheid om ‘trouw te zijn aan jezelf’, om jezelf te zijn, om zelf verantwoordelijk te zijn voor het leven.¹¹⁵ Het gaat om innerlijke vrijheid in de levensspiritualiteit, de focus ligt op het hier-en-nu. Heelas stelt dat het leven voor de geboorte en het leven na de dood niet van speciaal belang is. De reden hiervoor is dat de focus op de ervaringen in het hier-en-nu ligt.¹¹⁶

1.4.6 De nieuwe spiritualiteit in *Happinez*

Een aantal keer is voorbij gekomen dat *Happinez* naar mijn idee tot de nieuwe spiritualiteit behoort. In het tweede en derde hoofdstuk van de scriptie illustreer ik dit aan de hand van beschrijvingen van de auteurs van *Happinez* en artikelen over het hiernamaals in *Happinez*. Voor nu licht ik kort toe welke kenmerken van de nieuwe spiritualiteit te vinden zijn in *Happinez*. Ten eerste ligt er een sterke nadruk op de eigen ervaring in *Happinez*. Zowel in de oprichting van het magazine, als in de columns en interviews zien we dit terug. Het tweede centrale kenmerk is het

¹¹⁰ Ibidem, 32.

¹¹¹ Ibidem, 33.

¹¹² Ibidem, 34.

¹¹³ Ibidem, 35.

¹¹⁴ Ibidem, 37.

¹¹⁵ Ibidem, 38.

¹¹⁶ Ibidem, 39.

holistische idee dat alles met elkaar in verbinding staat. Een van de talloze uitspraken hierover doet cultuurhistoricus, filosoof en astroloog Richard Tarnas in een interview uit 2008:

Het besef dat we geworteld zijn in een bezield geheel dat zich uitstrekt tot en met de natuur, de planeet en zelfs het universum. Dit werkt ook door in onze relaties met elkaar en maakt dat we ons oorspronkelijke gevoel van onderlinge verbondenheid kunnen hervinden en blijven houden.¹¹⁷

De kritische houding ten opzichte van de heersende cultuur is in *Happinez* aanwezig, evenals in het artikel van het bovenstaande citaat. Harnas stelt namelijk dat de mensheid vervreemd is geraakt van de omgeving en van de ander. Het rationele en wetenschappelijke denken is dominant in het huidige leven. De mens bevindt zich nog wel in 'de natuur en de kosmos' maar voelt daarin geen 'bezieling' meer. De consequenties daarvan zijn dat de bomen louter als brandstof worden gezien en dieren als slechts grondstof of goederen, aldus Harnas.¹¹⁸ Ook het holistische idee van samenhang tussen lichaam en geest zien we in *Happinez*:

(...) alle levende (én dode) materie [is] in wezen niets anders dan de stoffelijke versie van een gedachte. Degene die deze gedachte heeft voortgebracht, is de schepper van de aarde. Dat kan God zijn of een andere hogere macht. Omdat wij mensen allen miniversies van deze hogere macht zijn, hebben ook wij de kracht om onze wereld en ons lichaam te scheppen naar onze gedachtes. Dit idee vindt steun bij de wetenschap. De kwantumfysica zegt dat alle materie in feite energie is en dat alle materie verbonden is door een energieveld.¹¹⁹

In dit citaat komt ook het idee van krachtige gedachtes naar voren, evenals de goddelijke kern die in de mens zit in plaats van erbuiten.

Het idee van de spirituele groei staat in *Happinez* vaak beschreven, net zoals de gemeenschappelijke kern van de verschillende religieuze tradities. Uiteraard is de losse structuur als kenmerk van de nieuwe spiritualiteit duidelijk zichtbaar in *Happinez* door allerlei artikelen met uiteenlopende onderwerpen. Daarnaast zien we de voorstelling dat er 'meer is tussen hemel en aarde', met bijbehorende engelen, gidsen en geesten in *Happinez*. De focus op de ervaringen in het hier en nu komen ook terug in *Happinez*, dit licht ik toe in het derde hoofdstuk. Een belangrijk punt voor mijn analyse van het hiernamaals in *Happinez* is een kenmerk van het new age gedachtegoed: het bestaan van een collectief, verruimd bewustzijn. In *Happinez* noemen ervaringsdeskundigen en spirituele leraren dit ook wel 'liefdevol bewustzijn', 'bovenbewustzijn', 'oneindig bewustzijn' of 'het onderliggende universele veld van bewustzijn'.¹²⁰ In het vierde hoofdstuk van mijn scriptie toon ik aan dat cardioloog en BDE-onderzoeker Pim van Lommel de term 'eindeloos bewustzijn' hanteert. In een citaat in *Happinez* van ervaringsdeskundige Ajātā

¹¹⁷ Eduard van Holst Pellekaan, 'We zijn, denken we, alleen in het grote niets. Een piepklein eiland van betekenis in een oneindig, richtingloos en leeg heelal', *Happinez* 6 (nr.4, 2008) 24-29, aldaar 29.

¹¹⁸ Ibidem, 25.

¹¹⁹ Hanny Roskamp, 'Organen en emoties. Luister naar je lichaam', *Happinez* 7 (nr. 6, 2009) 76-81, aldaar 78. Onder andere het boek *Je kunt je leven helen* van new age- auteur Louise Hay noemt de journaliste als naslagwerk.

¹²⁰ Zie hiervoor: Edwin Oden, 'We zijn in essentie liefdevol bewustzijn', *Happinez* 9 (nr. 3, 2011) 24-28; Anne Wesseling, 'Eenheid volgens de Veda's. We zijn druppels in een oceaan', *Happinez* 9 (nr. 8, 2011) 124-129; Elles Beijers, 'Weten dat je precies krijgt wat je nodig hebt, voelt heel vrij', *Happinez* 10 (nr. 7, 2012) 96; Susan Smit 'Deepak Chopra. Je moet blijven geven om te kunnen ontvangen', *Happinez* 9 (nr. 6, 2011) 19-23.

Stam komen verschillende kenmerken van de nieuwe spiritualiteit naar voren. Zo zegt ze een ervaring te hebben gehad waarin ze in een spontane staat van bovenbewustzijn was en ze een 'verbondenheid met alles' voelde. Stam zegt dat het een bijna-doodervaring te noemen is:

(...) Dat het leven doorgaat, dat je lichaam achterblijft. Mijn gedachte was: o, dit is wat ze God noemen! (...) Wat ik in mijn opvoeding had geleerd was dat God iemand buiten mij was. Nu ervoer ik het goddelijke in mezelf, als een doorgaand iets: liefde, het leven zelf.¹²¹

Naast het 'goddelijke in zichzelf' is het belang van 'liefde' en 'het leven zelf' te herkennen in dit citaat, overeenkomstig met de ideeën van godsdienstsocioloog Paul Heelas.

Hoewel er in *Happinez* niet expliciet wordt vermeld dat het magazine zich baseert op het new age gedachtegoed ofwel behoort tot de nieuwe spiritualiteit of levensspiritualiteit, heeft Lisette Thooft een artikel geschreven over het gedachtegoed van de nieuwe spiritualiteit.¹²² Ze gebruikt hierin (niet vermelde) literatuur van cultuursocioloog Stef Aupers. Ten eerste hebben alle religieuze tradities een kern die universeel en gelijk is, daarnaast is God niet iets of iemand buiten de mens, maar iets binnen in het diepste zelf. Ten derde kan de mens met deze God samenvallen, tijdelijk of permanent; dan wordt het verlichting genoemd. Daarnaast zouden mensen, door zich emotioneel en spiritueel te ontwikkelen, in de loop van vele levens vanzelf naar God toe groeien. Ten slotte is het centrale idee dat alles met elkaar is verbonden, aldus Thooft.

1.5 Conclusie

Het holisme en de verscheidenheid aan tradities en ideeën die ten grondslag liggen aan de nieuwe spiritualiteit, zijn kenmerkend voor zowel de nieuwe spiritualiteit als het magazine *Happinez*. Naar mijn idee is de nadruk op de eigen ervaring het centrale kenmerk in de nieuwe spiritualiteit. Onder invloed van de psychologisering en individualisering past dit kenmerk goed in de huidige zingevingsbeleving. In dit hoofdstuk zijn vele termen voorbij gekomen met betrekking tot de veelkleurigheid van onze Nederlandse religieuze geschiedenis. Van verzuiling naar ontzuiling, ontkerkelijking, individualisering en secularisatie, van geïnstitutionaliseerde religie naar 'vrije', 'nieuwe spiritualiteit', van esoterie naar occultisme, theosofie en de invloeden uit de oosterse religies naar new age en nieuwe spiritualiteit. Hoewel de ontwikkelingen die zijn beschreven in dit hoofdstuk onderdeel zijn van de Nederlandse geschiedenis, zijn uiteraard niet alle buitenkerkelijken nieuwe spirituelen geworden.¹²³ Wie zijn de nieuwe spirituelen? Welk gedeelte van de bevolking kan een 'zwevende gelovige' worden genoemd? Het lijkt erop dat de auteurs en lezers van het magazine *Happinez* sterke affiniteit hebben met het gedachtegoed van de nieuwe spiritualiteit. Na een uiteenzetting van het religieus- historische kader beschrijf ik in het volgende hoofdstuk om deze reden de achtergrond van *Happinez*.

¹²¹ Anne Wesseling, 'Eenheid volgens de Veda's. We zijn druppels in een oceaan', *Happinez* 9 (nr. 8, 2011) 124-129, aldaar 126.

¹²² Lisette Thooft, 'Geloven, niet weten maar vertrouwen', *Happinez* 8 (nr. 3, 2010) 50-55.

¹²³ Buitenkerkelijken of onkerkelijken zijn mensen die zichzelf niet tot een kerkgenootschap of geloofsgroepering rekenen. Zie hiervoor: H.C. Stoffels, 'Buitenkerkelijkheid', in: *Christelijke Encyclopedie I* (Kampen 2005) 256.

2. Het succes van *Happinez*

Happinez, het grootste mindstyle magazine.

*Mindstyle slaat de brug tussen hoofd en hart, tussen uiterlijke en innerlijke schoonheid*¹²⁴

Happinez – happiness - geluk. Het magazine doet haar naam eer aan, want qua populariteit hebben de makers niet te klagen. Toen *Happinez* in 2003 voor het eerst verscheen, had het tijdschrift een oplage van 80.000 per editie.¹²⁵ Naar eigen zeggen is dit gestegen naar een oplage van circa 215.000 per editie.¹²⁶ De eerste editie in november 2003 kostte 4,95 euro, in november 2012 is de prijs 5,95 euro.¹²⁷ In de bladformule op de website staat een aantal 'Unique Selling Points'. *Happinez* is volgens de redactie:

*Een uniek concept in tijdschriftenland, het glossy mindstyle magazine dat verdieping en zingeving combineert met een stijlvolle manier van leven, [heeft het] weinig overlap met andere vrouwenbladen [en is er een] zeer hoge lezer-bladbinding: 85% bewaart de magazines.*¹²⁸

Tot 2008 verschenen zes nummers per jaar. Daarna is dit verhoogd naar acht nummers. In 2005 heeft het magazine een 'Mercur' gekregen voor beste tijdschrift van het jaar.¹²⁹ De 'Mercur's' zijn jaarlijkse prijzen die worden uitgereikt door de 'Groep Publiektijdschriften', een organisatie die de belangen behartigt van aangesloten uitgevers van publieks- en opinietijdschriften en omroepbladen.¹³⁰ Met de glossy over 'schoonheid en zingeving' is er volgens de jury een nieuwe markt gecreëerd. De jury prees initiatiefnemer en hoofdredacteur Inez van Oord (1958) voor 'de wijze waarop zij het eerste en tot nu toe enige mindstyle magazine in Nederland succesvol in de markt heeft gezet'. Toenmalig voorzitter Auke Visser stelde dat er een verschuiving te zien was in 'tijdschriftenland' van tijdschrift naar merk: 'Het gaat vaak allang niet meer alleen om de papieren uitgave, maar om een merk met verschillende uitingen zoals specials, websites, (web)radio, boeken en agenda's'.¹³¹ Deze ontwikkeling van tijdschrift naar merk is bij *Happinez* duidelijk te onderscheiden. Naast het magazine is er een website en is *Happinez* actief op sociale digitale netwerken als Hyves, Facebook en Twitter.¹³² Er is een *Happinez*-webshop waarin artikelen worden verkocht zoals sieraden, lampen, agenda's en boeken.¹³³ Sinds 2010 verschijnt *Happinez*

¹²⁴ <http://www.happinez.nl/Happinez-bladformule-lezersprofiel.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012.

¹²⁵ <http://www.profnews.nl/915398/happinez-magazine-blijft-groeien>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹²⁶ <http://www.happinez.nl/Homepage/Adverteren.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012.

¹²⁷ <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/happinez> en

<http://www.happinez.nl/webshop/webshop/product/happinez-32013-aandacht.htm>, geraadpleegd op 20-05-2013.

¹²⁸ <http://www.happinez.nl/Happinez-bladformule-lezersprofiel.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012.

Helaas wordt er op de website niet vermeld wat de bron van deze informatie is.

¹²⁹ <http://mercurs.nl/2012/eregallerij/>, geraadpleegd op 17-12-2012.

¹³⁰ <http://mercurs.nl/2012/juryreglement/> en <http://www.gpt.nuv.nl/>, geraadpleegd op 17-12-2012.

¹³¹ <http://www.ad.nl/ad/nl/1002/Showbizz/article/detail/2403711/2005/12/08/Happinez-tijdschrift-van-het-jaar.dhtml>, geraadpleegd op 20-05-2013.

¹³² <http://www.happinez.nl/>, <http://tijdschrift-happinez.hyves.nl/>, <http://www.facebook.com/happinez.nl> en <https://twitter.com/HappinezNL>, allen geraadpleegd op 17-12-2012.

¹³³ <http://www.happinez.nl/Webshop.htm>, geraadpleegd op 17-12-2012. *Happinez B.V.* (onderdeel van *WPG Uitgevers B.V.*) is de exploitant van de *Happinez*-webshop en geeft de agenda's en boeken uit.

met uitgaven in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland.¹³⁴ In 2011 verschijnt de eerste ‘special voor bewuste ouders’: *Happikidz* en is de eerste *Happinez* gelanceerd.¹³⁵ In 2012 vond het eerste *Happinez*-festival plaats en in 2013 kwam de eerste editie van *Happifood* uit, een ‘special over gezond en lekker eten’.¹³⁶

Vanuit een idealistisch oogpunt heeft Van Oord het magazine *Happinez* opgericht.¹³⁷ Ze ging op zoek naar haar ‘zelf’ door religieuze, spirituele, filosofische en psychologische stromingen en wijsheden te bestuderen. Ze kreeg de ingeving haar eigen ervaring leidend te maken en een tijdschrift op te richten over zingeving en verdieping. Met dit blad zou ze anderen kunnen inspireren.¹³⁸ Naarmate de jaren verstreken is het magazine steeds commerciëler geworden. De hoeveelheid aan reclame in het magazine getuigen hiervan. Adverteerders liften mee op het succes van *Happinez*.¹³⁹

Uit bovenstaande gegevens valt te concluderen dat het *Happinez*-imperium zich uitbreidt. Aan de hand van drie vragen probeer ik in dit hoofdstuk een verklaring te geven voor het succes van *Happinez*. In de eerste paragraaf behandel ik de vraag ‘Wie zijn de makers van het magazine?’ Vervolgens bestudeer ik de doelgroep, ‘Wie zijn de beoogde lezers van het magazine?’. Daarnaast geef ik antwoord op de vraag ‘In welke spirituele behoefte voorziet het magazine *Happinez*?’. In de concluderende paragraaf geef ik een verklaring voor het succes van *Happinez*.

2.1 Wie zijn de mensen die *Happinez* maken?

Op de website van *Happinez* staan negentien medewerkers vermeld, dit zijn voornamelijk eindredacteuren en marketingmedewerkers.¹⁴⁰ Daarnaast werken er een aantal journalisten en columnisten als freelancers voor het tijdschrift. De personen die ik in deze paragraaf bespreek zijn de mensen die over het hiernamaals schrijven. Ook bespreek ik de hoofdredacteuren, in het bijzonder initiatiefnemer Inez van Oord. De hoofdredacteuren zijn bepalend voor de koers van het blad en daarom van belang om te bespreken.

2.1.1 Hoofdredacteuren

2.1.1.1 Het ontstaan van *Happinez* – Inez van Oord

Inez van Oord (1958) groeide op in een gereformeerd gezin in Burgh-Haamstede (Zeeland). Van kinds af aan had ze niet veel met de ‘starre, dogmatische God’. Ze vond het vreselijk om naar de

¹³⁴ <https://www.handboeknederlandsepers.nl/content/titelnieuws&id=517>, geraadpleegd op 23-05-2013.

¹³⁵ <http://www.happinez.nl/happi.kidz.htm>, geraadpleegd op 20-05-2013 en <http://www.applinks.nl/ios?view=details&aid=254>, geraadpleegd op 23-05-2013.

<http://www.happinez.nl/happinezfestival/festivalinformatie.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012.

¹³⁶ <http://www.happinez.nl/happinezfestival/festivalinformatie.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012 en <http://www.happinez.nl/magazine/huidige-nummer/huidige-nummerartikelpagina/alles-over-lekker-eten-en-gezond-leven.htm>, geraadpleegd op 20-05-2013.

¹³⁷ In paragraaf 2.1.1.1 beschrijf ik uitgebreid het ontstaan van *Happinez*.

¹³⁸ <http://www.durvendoenwatjeraakt.nl/wp-content/uploads/2012/09/Leesfragment-Inez-van-Oord.pdf>, geraadpleegd op 24-05-2013.

¹³⁹ <http://www.happinez.nl/Happinez-bladformule-lezersprofiel.htm>, geraadpleegd op 24-05-2013.

¹⁴⁰ <http://www.happinez.nl/Colofon.htm>, geraadpleegd op 04-12-2012.

kerk te gaan en noemt het geloof van haar opvoeding een 'bij elkaar geknutselde gedachte'.¹⁴¹ In 2003 richtte Van Oord het magazine *Happinez* op, haar tweede 'geesteskind'. In 1993 richtte zij het succesvolle magazine *Seasons* op, waarvan ze jarenlang hoofdredacteur was.¹⁴² Na een periode van stress op haar werk en tegenslagen op privégebied had Van Oord op een avond 'een ervaring die alles zou veranderen'.¹⁴³ Ze vertelt:

*Ik kreeg de volgende gedachte: Stel dat alles weg mag. Het bedrijf, de man, de hond. Wat is er dan nog over? Ik voelde: dat ben ik zelf. Van dat idee kreeg ik zoveel kracht. Het is een heel bepalend moment in mijn leven geweest. In essentie was het de start van Happinez. Het concept van het blad is gebaseerd op loskomen van de buitenwereld en vertrouwen op jezelf, op je eigen ervaring. Het is een enorme les voor me geweest. Want ook als je helemaal wegzakt in je verdriet is er een bodem. En op die bodem kun je nieuwe ideeën vinden.*¹⁴⁴

In een artikel in *Happinez* uit 2012 beschreef Van Oord zelf de ontstaansgeschiedenis van het idee voor een spiritueel magazine en het idee voor de titel van het magazine. Van Oord beschreef in dit artikel dat ze in 2002 naar Peru reisde om een nieuw project te bezoeken voor straatarme kinderen. Ze was - naar eigen zeggen - oververmoeid van te lang en te hard werken. Hier had ze een ontmoeting met een Incapriester die haar vertelde dat hij aan haar zag dat ze verdriet had om iemand die was overleden. Volgens hem was dit niet nodig omdat de Inca's geloven dat de dood niet bestaat. Ze vieren feest als iemand is overleden, want 'de ziel mag terug naar de eenheid'. Inca's huilen van vreugde, *alegría*. Van Oord moest dit woord van de Incapriester onthouden. *Alegría* betekent 'geluk'. Zo kwam ze op het idee om een tijdschrift op te zetten met de naam *Happinez*.¹⁴⁵ Een naam die pakkend en herkenbaar is, door het niet als *happiness* te spellen, maar als *Happinez*. De voornaam van de bedenker en eerste hoofdredacteur is hierin verwerkt.

Het lijkt alsof het commerciële gedachtegoed niet vanaf het begin aanwezig was. Althans, zo doet oprichter Inez van Oord vermoeden. Ze beschrijft dat het idee voor het tijdschrift geen marketinggedachte was, maar dat het idee 'uit haarzelf' kwam.¹⁴⁶ Wanneer de intentie niet deugt en het motief is om geld te verdienen, is een blad gedoemd te mislukken aldus Van Oord. Aan het begin was Van Oord in gesprek met uitgever *Sanoma* om het tijdschrift uit te geven.¹⁴⁷ Maar dit was 'niet haar weg'.¹⁴⁸ Ze besloot het tijdschrift zelf uit te geven met uitgeverij *Magazinez*. Er werd

¹⁴¹ <http://pers.ncrv.nl/persbericht/schepper-co-het-land-nestvlieders-met-inez-van-oord>, geraadpleegd op 24-05-2013.

¹⁴² <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/seasons>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁴³ In het boek *Durven doen wat je raakt* van Marja den Boer laat Inez van Oord zich interviewen. Den Boer interviewt in dit boek 22 'maatschappelijk leiders'. Naast het boek bestaat er een website waarop de interviews te lezen zijn: <http://www.durvendoenwatjeraakt.nl>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁴⁴ <http://www.durvendoenwatjeraakt.nl/wp-content/uploads/2012/09/Leesfragment-Inez-van-Oord.pdf>, aldaar 77-78, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁴⁵ Inez van Oord, 'Weerzien in Peru', *Happinez* 10 (nr. 2, 2012) 40-49, aldaar 47.

¹⁴⁶ http://vorige.nrc.nl/article1880149.ece/Bladen_met_een_ziel_verkopen_beter, geraadpleegd op 21-05-2013.

¹⁴⁷ <http://www.nederlandsmedianetwerk.nl/profiles/blogs/bladformule-flow>, geraadpleegd op 21-05-2013.

¹⁴⁸ <http://www.durvendoenwatjeraakt.nl/wp-content/uploads/2012/09/Leesfragment-Inez-van-Oord.pdf>, geraadpleegd op 21-05-2013.

van tevoren geen marktonderzoek gedaan en er was geen focusgroep.¹⁴⁹ In 2008 verkocht Van Oord het blad aan *WPG Uitgevers B.V.*¹⁵⁰ De huidige uitgever van *Happinez* is *Weekbladpers B.V.*, hetgeen onderdeel is van *WPG Uitgevers B.V.*¹⁵¹ Inez van Oord was vanaf het begin tot en met 2008 hoofdredacteur. Na haar aftreden bleef zij als columnist en journalist verbonden aan het magazine.¹⁵² De reden van haar aftreden en de verkoop van het magazine schetst Van Oord als volgt:

*Het was zó veel en daardoor zo moeilijk om van binnen mijn eigen rust vast te houden. (...) Ik herkende de signalen. Ik had hier – Van Oord wijst naar haar ribbenkast – prikken en pijntjes. (...) Mijn lijf was letterlijk buiten adem. Ik dacht: ik ben buiten adem van het werk en als ik nu doorga word ik oververmoeid.*¹⁵³

De nadruk op de eigen ervaring – een kenmerk van de nieuwe spiritualiteit – komen in de citaten van Van Oord duidelijk naar voren. De term ‘subjective turn’ is op haar van toepassing.¹⁵⁴ Ze had niks met het ‘leven-als’ braaf gereformeerd meisje en koos in haar puberteit voor het ‘persoonlijke leven’ waarin haar eigen gevoel en intuïtie leidraad waren om te handelen.

2.1.1.2 Andere hoofdredacteurs

De opvolger van Van Oord was Ruud Hollander. Hij was van 2009 tot april 2011 hoofdredacteur. In die tijd was hij ook hoofdredacteur en uitgever van *Psychologie Magazine* en uitgever van *Yoga Magazine*. De drukte was ook voor Hollander reden om af te treden als hoofdredacteur. Hij blijft aan *Happinez* verbonden als creatief directeur en uitgever.¹⁵⁵ De huidige hoofdredacteur is Marije de Jong (1956). Zij was eerder hoofdredacteur van de tijdschriften *Esta* en *Viva*.¹⁵⁶

Het is opvallend dat de opvolgers van Inez van Oord eerder hoofdredacteurs waren van tijdschriften die geen of nauwelijks affiniteit hebben met spiritualiteit. Dat zij toch voor *Happinez* werken heeft naar mijn idee mede te maken met vele definities die mogelijk zijn voor spiritualiteit. Zo meent Ruud Hollander dat *Happinez* niet voor ‘doorgewinterde spiri’s’ is, maar voor mensen die meer over spiritualiteit willen weten.¹⁵⁷ In een interview met het magazine *Volzin* uit 2012 vertelt hoofdredacteur Marije de Jong dat ze, voor ze aan deze functie begon, overweldigd werd door het succes van *Happinez*. Ook vroeg ze zich af of ze niet te nuchter was voor het blad.

¹⁴⁹ <http://www.profnews.nl/915398/happinez-magazine-blijft-groeien>, geraadpleegd op 21-05-2013. Een marktonderzoek is het systematisch en objectief verzamelen, analyseren en interpreteren van gegevens voor het nemen van marketingbeslissingen. Zie hiervoor Bronislaw Verhage, *Grondslagen van marketing* (Groningen en Houten 2004) 234. Een focusgroep is een steekproef van representatieve consumenten die een reactie geven op een productconcept. Zie hiervoor Philip Kotler (red.) *Principes van marketing* (Amsterdam 2003) 282.

¹⁵⁰ <http://www.wpg.nl/jaarverslag.htm>, geraadpleegd op 21-05-2013.

¹⁵¹ Zie hiervoor <http://www.happinez.nl/Homepage/Privacy-Statement.htm>, geraadpleegd op 20-05-2013.

¹⁵² Inez van Oord, ‘Terugblik op 5 jaar Happinez. 7 lessen in overgave’, *Happinez* 6 (nr. 8, 2008) 60-66, aldaar 61.

¹⁵³ <http://www.durvendoenwatjeraakt.nl/wp-content/uploads/2012/09/Leesfragment-Inez-van-Oord.pdf>, geraadpleegd op 21-05-2013.

¹⁵⁴ Zie hiervoor hoofdstuk 1 en Paul Heelas en Linda Woodhead, *The Spiritual revolution. How religion is giving way to spirituality* (Oxford 2005) 3.

¹⁵⁵ <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1835237/2011/02/16/Hoofdredacteur-Happinez-wil-niet-langer-op-de-winkel-passen.dhtml>, geraadpleegd op 21-05-2013.

¹⁵⁶ <http://www.medianed.com/2011/02/15/de-jong-hoofdredacteur-happinez/>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁵⁷ <http://www.profnews.nl/915398/happinez-magazine-blijft-groeien>, geraadpleegd op 21-05-2013.

Ik twijfelde of ik genoeg zou hebben met thema's als pendelen of mandala's (een voorstelling van het onbewuste zelf, red.). Maar naarmate ik me erin verdiepte, raakte die materie me toch. Ik geloof echt niet dat een voorwerp je letterlijk vertelt wat er morgen gebeurt. Maar wel dat je, bijvoorbeeld door te pendelen, een antwoord uit je onderbewustzijn naar boven kunt halen.¹⁵⁸

Ze zegt over de term 'spiritualiteit':

Het is een containerbegrip. (...) Voor mij houdt het in dat ik beter met vragen en onzekerheden kan leven dan voorheen. Ik heb geaccepteerd dat ik niet alles kan en hoef te weten in een mensenleven.¹⁵⁹

In een ander interview met De Jong beantwoordt ze de vraag hoe spiritueel iemand moet zijn om hoofdredacteur van *Happinez* te zijn:

*De vraag suggereert een beetje dat er een meetlat bestaat waarmee je spiritualiteit kunt meten. Open staan voor alle mogelijke spirituele stromingen, dat is wel een vereiste als hoofdredacteur van *Happinez*. Daaronder versta ik niet alleen religies, rituelen en tradities, maar alles wat onze ratio niet kan bevatten.¹⁶⁰*

Ook stelt De Jong dat ze in de voorgaande jaren als hoofdredacteur bij andere bladen teveel heeft gekeken naar vergelijkbare bladen. *Happinez* is 'in zekere zin uniek' en De Jong probeert 'zoveel mogelijk haar eigen koers te varen'. Om de exclusiviteit te behouden, is het belangrijk dat de medewerkers niet voor vergelijkbare bladen werken, aldus De Jong. De verwachtingen richting de medewerkers zijn op prachtige wijze te zien in een vacature voor bureauredacteur van *Happinez* medio oktober 2012. Hierin staat onder andere dat de sollicitant 'zich thuis moet voelen bij de 'tone of voice' van het blad'. Daarnaast moet de sollicitant 'open minded' zijn en 'een warme interesse hebben in de onderwerpen en in de wereld van *Happinez*'.¹⁶¹

Het lijkt erop dat de koers van het blad van idealistisch – Inez van Oord – naar commercieel – via Ruud Hollander naar Marije de Jong – is veranderd. Het idee ontstond vanuit Van Oord zelf, wellicht zouden haar interesses aanslaan bij anderen in de vorm van een tijdschrift. Toen dit het geval bleek, werd *Happinez* steeds groter. Er kwamen uitgaves in andere landen. Er kwamen andere edities zoals *Happikidz* en *Happifood*. Er kwam een festival en een applicatie voor de mobiele telefoon. De makers van *Happinez* – met de hoofdredacteurs aan de leiding – spelen in op de commercie en het blad wordt steeds succesvoller. Het succes is mede te danken aan de auteurs, die ik in de volgende paragraaf bespreek.

¹⁵⁸ <http://issuu.com/volzin/docs/marije-de-jong---hoofdredacteur-happinez---intervi>, geraadpleegd op 23-05-2013.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ <http://www.reliwerk.nl/2012/10/het-fijne-van-happinez-is-dat-het-in-zekere-zin-uniek-is/>, geraadpleegd op 23-05-2013.

¹⁶¹ <http://www.wpg.nl/werken-bij-wpg/vacature/Happinez-Bureauredacteur.htm>, geraadpleegd op 25-10-2012. Met dank aan medestudent Elske Kroondijk.

2.1.2 Auteurs

Eén van de auteurs die geregeld over het hiernamaals schrijft is Lisette Thoof (1953). Ze schrijft naast *Happinez* voor kranten als *NRC*, *Trouw* en *De Volkskrant* en andere tijdschriften als *Libelle*, *Balance*, *Opzij*, *Elegance* en *Vrij Nederland*.¹⁶² Ze noemt zich, naast publicist, een mythosoof. Mythosofie verwoordt Thoof op haar website als ‘een tak van wetenschap die zich bezighoudt met de wijsheid van mythen.’¹⁶³ Op het gebied van de mythosofie en spiritualiteit schrijft Thoof meerdere boeken.¹⁶⁴ Lisette Thoof is moeder van journalist en cultuurwetenschapper Pauline Bijster (1983), die ook artikelen in *Happinez* schrijft. Bijster werkte daarnaast als freelance journalist voor *NRC Next* en *Kunstbeeld*. Momenteel is ze werkzaam bij *HP/De Tijd*.¹⁶⁵

Een andere vrouw die vanaf het begin als columnist en journalist betrokken is bij *Happinez* is Susan Smit (1974). Zij noemt zich op haar website in de eerste plaats schrijfster.¹⁶⁶ Ze is voormalig fotomodel en heeft een aantal romans en boeken over spiritualiteit geschreven. Op haar website besteedt Smit een aparte pagina aan hekserij.¹⁶⁷ Ze is hier naar eigen zeggen een jaar lang ‘ingedoken’ en vervolgens ingewijd als heks.¹⁶⁸ Ze heeft Culturele Studies gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en is hierdoor ‘serieus en rationeel’ geworden. Door haar inwijding als heks heeft ze weer ‘contact gemaakt met haar gevoel’.¹⁶⁹ Godsdienstsocioloog Joep de Hart ziet haar - naast actrice Shirley MacLaine en medium Char Margolis - als een van de bekendste vertegenwoordigers van het gedachtegoed van de ‘nieuwe spirituelen’.¹⁷⁰ De Hart vindt dat ze ten opzichte van de andere vertegenwoordigers beter en met meer zelfrelativering schrijft.¹⁷¹ De ervaring staat bij Smit centraal. Zoals we hebben gezien is dit een van de kenmerken van de nieuwe spiritualiteit. De nadruk op de ervaring met hierbij de kritische ondertoon zijn te zien in de columns en artikelen die ze voor *Happinez* schrijft. Een voorbeeld hiervan is een column die zij schrijft naar aanleiding van de vraag die een journalist stelt waarom ze gelooft:

*Strikt genomen geloof ik niet, trouwens. Ik heb er geen talent voor. Iets aannemen omdat het toevallig in een heilig boek staat of omdat het zo prachtig en verheven klinkt, lukt mij niet. Ik onderzoek, avonturier, experimenteer en de inzichten die ik daarbij opdoe, integreer ik in mijn levensbeschouwing. Dat heeft weinig met geloven te maken. Als ik een regressietherapie uitprobeer en onder hypnose plots een vorig leven aan me voorbij zie trekken, dan geloof ik vanaf dat moment niet in de reïncarnatieler, maar heb ik ervaren dat er zoiets als reïncarnatie bestaat.*¹⁷²

¹⁶² <http://www.lisettethoof.nl/index.php?i=2>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁶³ <http://www.lisettethoof.nl/index.php?i=12>, geraadpleegd op 04-12-2012.

¹⁶⁴ Onder andere Lisette Thoof *De onverzadigbare vrouw (en de afwezige man)* (Amsterdam 2011) en Lisette Thoof *Spiritueel door de overgang* (Kampen 2011).

¹⁶⁵ <http://paulinebijster.nl/>, geraadpleegd op 05-12-2012.

¹⁶⁶ <http://www.susansmit.nl/>, geraadpleegd op 05-12-2012.

¹⁶⁷ De titel van deze tekst is ‘Hekserij voor mij’.

¹⁶⁸ <http://www.susansmit.nl/hekserij/>, geraadpleegd op 05-12-2012.

¹⁶⁹ Idem.

¹⁷⁰ De Hart, *Zwevende gelovigen* 112.

¹⁷¹ Ibidem, 116.

¹⁷² Susan Smit, ‘Uniek’, *Happinez* 5 (nr. 4, 2007) 121.

De vierde auteur die voor *Happinez* onder andere over het hiernamaals schrijft is Tijn Touber (1960). Net als Smit, die eerst fotomodel was, heeft Touber eerst een ‘andere weg’ bewandeld voordat hij in spiritualiteit en met name meditatie geïnteresseerd raakte. Hij is muzikant en richtte samen met zijn toenmalige vriendin Monique Klemann de band *Loïs Lane* op.¹⁷³ Hij kwam in aanraking met meditatie en realiseerde zich dat hij vele aardse verslavingen had. Door het mediteren raakte hij steeds verder verwijderd van zijn toenmalige leven van ‘seks, drugs en rock 'n roll’. Uiteindelijk nam hij afscheid van de band en zijn muzikale carrière. Hierna leefde hij veertien jaar als yogi in Amsterdam.¹⁷⁴ Na deze periode besliste hij om weer toe te geven aan zijn aardse verlangens en hij ‘besloot’ om verlicht te zijn.¹⁷⁵ Volgens Touber - en vele spirituele leraren met hem, zo stelt hij - is ieder mens van oorsprong verlicht, alleen vergeet iedereen het steeds.¹⁷⁶ Hij schrijft enkele boeken over meditatie en verlichting.¹⁷⁷ In *Happinez* schrijft hij artikelen en columns die met dit onderwerp te maken hebben, zoals we in hoofdstuk 3 zullen zien.

Zoals bleek uit de vacature van *Happinez* en het interview met hoofdredacteur Marije de Jong is de affiniteit met het gedachtegoed van *Happinez* een vereiste om voor het blad te werken. Alle besproken journalisten en hoofdredacteurs hebben dus ook – op hun eigen manier - affiniteit met de ‘nieuwe spiritualiteit’. Oprichter Inez van Oord beschrijft dit als het ‘vertrouwen op de eigen ervaring’. Journalist Lisette Thoofst noemt zich mythosoof, journalist Susan Smit een moderne heks en ex-yogi Tijn Touber vindt zijn ideeën bij allerlei spirituele leraren en in de eigen ervaring. Alle besproken medewerkers hebben – ook naast *Happinez* – een goede carrière opgebouwd. Naar mijn idee zegt het iets over de status van *Happinez* dat deze mensen kiezen om voor het blad te werken. Naast de affiniteit die ze met het blad hebben, lijkt het succes van *Happinez* een reden om voor het blad te werken.

2.2 Op welke doelgroep richt het magazine *Happinez* zich?

Voordat ik antwoord op deze deelvraag geef is het van belang een onderscheid te maken tussen de doelgroep die *Happinez* zelf voor ogen heeft en de lezers die *Happinez* werkelijk heeft. In mei 2013 is er op de website van Weekbladpers een onderzoek gepubliceerd over het profiel van de lezers.¹⁷⁸ Ten eerste staan de HOI-cijfers hierin vermeld.¹⁷⁹ Daarnaast zijn de gegevens van onderzoeksinstituut NOM gepubliceerd.¹⁸⁰ Ook schrijft *Happinez* zelf over het beoogde

¹⁷³ <http://www.kristijn.com/?subpage=11>, geraadpleegd op 05-12-2012.

¹⁷⁴ Een yogi is iemand die yoga beoefend, een combinatie van meditatieve en fysieke oefeningen, overeenkomstig met de leer van de Indische ‘Yogasutras’. Zie hiervoor Denise Cursh (red.) *Encyclopedia of Hinduism* (Abingdon 2008) 1042.

¹⁷⁵ Tijn Touber, *Spoedcursus verlichting. Een innerlijk avontuur* (Utrecht 2009) 17.

¹⁷⁶ Ibidem, 18.

¹⁷⁷ Een van deze boeken schrijft Touber samen met zijn partner Kris Touber, genaamd *Stadsverlichting*. Kris Touber heeft ook enkele artikelen voor *Happinez* geschreven. Omdat deze niet over het onderwerp van deze scriptie gaan bespreek ik Kris Touber niet.

¹⁷⁸ <http://www.weekbladpers.nl/web/Adverteren-1/Happinez-1/Het-blad.htm>, geraadpleegd op 25-05-2013.

¹⁷⁹ HOI staat voor Het Oplage Instituut is een onafhankelijke organisatie die betrouwbare en onderling vergelijkbare oplagecijfers publiceert van in Nederland verschijnende media. Zie hiervoor <http://www.hoi-online.nl/752/Doelstelling.html>, geraadpleegd op 25-05-2013.

¹⁸⁰ NOM staat voor Nationaal Onderzoek Multimedia. In het onderzoek van het lezersprofiel van *Happinez* zijn gepubliceerd: NOM Print Monitor en NOM Doelgroep Monitor. Deze worden aan elkaar gekoppeld en als één onderzoek gepubliceerd. NOM Print Monitor is het bereiksonderzoek die 22.000 respondenten van 13 jaar en ouder, jaarlijks ondervraagd over het gebruik van dagbladen en tijdschriften. Daarnaast leggen ze het gebruik van andere

lezersprofiel op de eigen website. Het beoogde lezersprofiel komt overeen met de onderzoeksresultaten van HOI en NOM. Ik ga af op de informatie die *Happinez* op zijn website verstrekt over de doelgroep en vul dit aan met het gepubliceerde lezersprofiel op de website van Weekbladpers. Daarnaast maak ik een vergelijking met informatie die bekend is over de nieuwe spirituelen, volgens de onderzoekenreeks *God in Nederland*, beschreven in het boek *Zwevende gelovigen*.¹⁸¹ *Happinez* zegt zelf over haar lezers:

*Happinez is een tijdschrift voor mensen die geïnteresseerd zijn in zingeving en verdieping in combinatie met een pure, stijlvolle manier van leven. (...)De Happinez lezers zijn eigentijdse vrouwen tussen 29 en 55 jaar. Ze staan bewust in het leven en zijn, op een heel brede manier, bezig met zelfontwikkeling en geestelijke groei. Ze staan open voor verdieping en zingeving, willen genieten en houden van een stijlvolle manier van leven. De Happinez lezers zijn hoog opgeleid en bevinden zich vaak in de hogere welstandsklasse. Ze zijn ondernemend en actief. Drieëntachtig procent is werkzaam, fulltime en parttime.*¹⁸²

Daarnaast is het aantal alleenstaanden, samenwonenden en meerpersoonshuishoudens redelijk verdeeld. Volgens *Happinez* besteden de lezers hun vrije tijd aan koken, lezen, wandelen of fietsen in de natuur. Ook zouden de lezers een sociaal actief leven hebben met veel vrienden. Ten slotte houden ze van muziek, kunst en cultuur én gaan ze met regelmaat op vakantie, aldus *Happinez*.¹⁸³

Het eerste punt van aandacht met betrekking tot de doelgroep is de sekse. De doelgroep bestaat uit vrouwen, zo staat expliciet op de site. Uit het NOM-onderzoek blijkt 75% van de lezers vrouw is.¹⁸⁴ In de westerse wereld gaat men er over het algemeen van uit dat vrouwen meer affiniteit hebben met religie en spiritualiteit dan mannen. In de onderzoeken *God in Nederland* wordt niet uitgebreid ingegaan op de sekseverschillen met betrekking tot geloof. Wel zien we in het onderzoek van 2006/2007 dat 32% van de vrouwen ten opzichte van 20% van de mannen gelovig en buitenkerkelijk is.¹⁸⁵ Vrouwen zouden 'gevoeliger' zijn voor religie en spiritualiteit dan mannen.¹⁸⁶ Godsdienstsociologen Stef Aupers en Dick Houtman wijten de sterke affiniteit van vrouwen met spiritualiteit aan de invloed van het proces van de-traditionalisering.¹⁸⁷ De traditionele rol van de man was de kostwinner, de vrouw was verzorger van de kinderen en het huishouden. De de-traditionalisering houdt in dat de vrouw meer buitenshuis zou moeten werken en kostwinner is. De 'oude', traditionele rol van de vrouw als verzorger blijft echter wel bestaan. Dit zorgt ervoor dat de vrouw in een spagaat terecht komt waarin veel van haar wordt verwacht,

media vast. NOM Doelgroep Monitor is een aanhangonderzoek aan NPM onder 12.000 respondenten. Ze verstrekken informatie over consumentengedrag zoals productgebruik, interesses, vakantie, financiën, persoonlijke verzorging en mediaconsumptie. Zie hiervoor <http://www.nommedia.nl/onderzoek/>, geraadpleegd op 25-05-2013.

¹⁸¹ Ik kies ervoor het boek *Zwevende gelovigen* in deze paragraaf als bron te gebruiken, vanwege de meer bruikbare en uitgebreidere informatie over nieuwe spirituelen dan in het boek *God in Nederland*.

¹⁸² <http://www.happinez.nl/Happinez-bladformule-lezersprofiel.htm>, geraadpleegd op 06-12-2012.

¹⁸³ Idem.

¹⁸⁴ <http://www.weekbladpers.nl/web/Adverteren-1/Happinez-1/Het-blad.htm>, geraadpleegd op 25-05-2013.

¹⁸⁵ De Hart, *Zwevende gelovigen* 71.

¹⁸⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld K. Knibbe en I. Westra, 'Van ongelof naar "zeker weten". Betekenisgeving en legitimatie in de context van het fenomeen Jomanda', *Sociale wetenschappen* 46, (2003) 75-92.

¹⁸⁷ Dick Houtman en Peter Mascini, 'Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows?

Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41.3 (2002) 455-473.

zowel thuis als op het werk. Anders dan bij mannen, zouden vrouwen hierdoor meer bezig zijn met zingeving- en identiteitsvragen, zo beweren Aupers en Houtman.¹⁸⁸ We spreken in dit verband over gender, in plaats van sekse (biologische verschillen). Gender staat voor de sociale, culturele en psychologische constructie van wat in een samenleving onder mannelijkheid of vrouwelijkheid wordt verstaan.¹⁸⁹

Happinez geeft aan dat de lezers tussen de 29 en 55 jaar zijn. Dit betekent dat ze in de periode 1958-1984 geboren zijn. In navolging van De Hart, die de terminologie van de socioloog Becker hanteert, zijn dit de mensen uit de 'verloren generatie' (1955-1970), de 'pragmatische generatie' (1971-1980) en een klein gedeelte uit de 'jongste generatie' (1981-).¹⁹⁰ De Hart refereert in zijn boek *Zwevende gelovigen* aan een onderzoek dat is uitgevoerd in opdracht van het Sociaal Cultureel Planbureau naar 'Culturele veranderingen in Nederland' in 2008. Het doel van dit onderzoek is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking over cultuur en samenleving en veranderingen hierin in kaart te brengen. Het onderzoek wordt tweejaarlijks herhaald. Er zijn rond de 2000 respondenten.¹⁹¹ De resultaten uit dit onderzoek, waarbij naar de houding ten opzichte van holistische spiritualiteit werd gevraagd, komen overeen met het lezersprofiel van *Happinez*.¹⁹² Twintig procent van de verloren generatie (1955-1970) heeft zich op verschillende manieren verdiept in spiritualiteit.¹⁹³ Bij de pragmatische generatie is dit percentage eenentwintig. Deze twee generaties omvatten het grootste aantal lezers. Dit klopt met het beeld dat *Happinez* schept van de lezers. Bij de jongste generatie heeft vijftien procent zich verdiept in spiritualiteit.¹⁹⁴ Niet alleen valt een groot gedeelte van de lezers onder de categorie 'verloren generatie' (1955-1970), ook zijn de drie hoofdredacteuren van *Happinez* in deze categorie te plaatsen. Van Oord en Hollander zijn geboren in 1958, De Jong in 1956.

Ten slotte is het hoge opleidingsniveau een kenmerk van de *Happinez* doelgroep. Dit komt eveneens overeen met de onderzoeken waar De Hart over spreekt. Zo stelt godsdienstwetenschapper Frans Jespers dat het publiek dat een hoge opleiding heeft genoten zich in bezinningscentra begeeft, cursussen volgt en in lectuur over spiritualiteit is geïnteresseerd. De lager opgeleiden zouden zich daarentegen vaker begeven op paranormale beurzen, naar helderzienden gaan en bezig zijn met astrologie.¹⁹⁵ In navolging van De Hart citeer ik Jespers in deze:

¹⁸⁸ Stef Aupers en Dick Houtman, 'The Spiritual Revolution and the New Age Gender Puzzle. The sacralisation of the self in late modernity (1980-2000)', in: Kristin Aune, Sonya Sharma en Giselle Vincett (red.), *Women and Religion in the West. Challenging Secularisation*, (Aldershot 2008) 99-118, aldaar 110.

¹⁸⁹ Mirjam de Baar en Barbara Boudewijnse, 'Gender' in: Meerten ter Borg e.a. (red.), *Handboek Religie in Nederland* (Zoetermeer 2008) 344-358 aldaar 346.

¹⁹⁰ De Hart, *Zwevende gelovigen* 63. De categorie 'jongste generatie' is toegevoegd door De Hart. De andere categorieën van Becker zijn de 'vooroorlogse generatie' (1910-1929), de 'stille generatie' (1930-45) en de 'protestgeneratie' (1946-1954). Zie hiervoor: H. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992).

¹⁹¹ <http://www.scp.nl/content.jsp?objectid=default:18453>, geraadpleegd op 30-08-2013.

¹⁹² De Hart, *Zwevende gelovigen* 192.

¹⁹³ Idem. Onder het verdiepen in spiritualiteit verstaat De Hart: het praten en mailen met andere belangstellenden; meedoen met een gespreksgroep; op internet kijken; naar beurs, manifestatie of andere grote bijeenkomst; tijdschriften of boeken erover lezen; deelnemen aan een cursus.

¹⁹⁴ Alleen de groep van 27-29 jaar van de *Happinez* lezers valt onder de jongste generatie. Daarom laat ik deze groep verder buiten beschouwing.

¹⁹⁵ De Hart, *Zwevende gelovigen*, 151.

De eerste groep [de lager opgeleiden, FvD] bladert in het maandblad Paravisie om te zien of er een medium in de buurt woont dat gezondheids- en relatieproblemen kan oplossen, de andere groep [de hoger opgeleiden, FvD] leest het maandblad Happinez om een spirituele cursus bij een interessante leraar te zoeken.¹⁹⁶

Uit het onderzoek van De Hart kwam naar voren dat het profiel van de lezers van *Happinez* duidelijke overeenkomsten heeft met het sociale profiel van de nieuwe spirituelen. Zo zijn in beide groepen vrouwen sterk vertegenwoordigd, is de leeftijdscategorie tussen de dertig en zestig jaar en ligt het opleidingsniveau hoog. Waar ik in deze paragraaf niet op in ben gegaan is dat de lezers zich volgens *Happinez* bezig houden met zelfontwikkeling en geestelijke groei, ze zouden bewust in het leven staan. In de volgende paragraaf komt deze manier van leven aan bod.

2.3 In welke spirituele behoefte voorziet het magazine Happinez?

In hoofdstuk 1 is toegelicht dat zelfontwikkeling en persoonlijke groei onder invloed van de psychologie kenmerkend zijn voor new age. Deze processen zijn volgens *Happinez* aanwezig onder haar lezers. Het individualiseringsproces is zichtbaar in *Happinez*. Het individu wordt verantwoordelijk gehouden voor de eigen overtuigingen, keuzes en maatschappelijke betrokkenheid.¹⁹⁷ Een concept dat hiermee samenhangt is het 'Zelf'. Uit eerder onderzoek over de rol van spiritualiteit en zingeving in onder andere *Happinez* is gebleken dat de zoektocht naar het zelf in de artikelen centraal staat.¹⁹⁸ Bewoordingen als 'tot de kern komen', 'de diepere lagen van het Zelf' en het 'Hogere' of 'Goddelijke zelf' zijn inwisselbaar. 'Het vertrouwen op jezelf' zagen we eerder in paragraaf 2.1.1.1 bij het interview met oprichter Inez van Oord. Deze opvatting staat nog altijd centraal in de artikelen in het tijdschrift.

De nadruk op persoonlijke groei en bewustwordingsprocessen is in *Happinez* duidelijk terug te zien. Columns en interviews met spirituele leraren zijn veelal gericht op 'hoe te leven'. De auteurs van *Happinez* geven tips en adviezen over hoe de lezer goed of beter kan leven. Ze reiken allerlei theorieën aan waardoor men beter voor zichzelf en voor de ander kan zorgen. Deze theorieën zijn vaak uit de ervaring van de betreffende goeroe of therapeut ontstaan. Het mindstyle magazine *Happinez* kan als een moderne, open en toegankelijke vorm van levenskunst worden gezien. Met deze vorm voorziet *Happinez* in de spirituele behoefte aan zingeving. Zowel de 'levenskunst' als 'zingeving' zal ik toelichten.

2.3.1 Levenskunst

Filosoof Wilhelm Schmid omschrijft levenskunst als de serieuze poging om het eigen leven in handen te nemen en er 'misschien zelfs' een 'mooi leven' van te maken.¹⁹⁹ Volgens socioloog en humanist Ruut Veenhoven zijn er twee 'vormen van levenskunst', namelijk de moralistische en de

¹⁹⁶ Idem. Uit: Frans Jaspers 'De paramarkt: New Age en volksgeloof.' *Religie & Samenleving* 2 (2, 2007) 125-143.

¹⁹⁷ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 78.

¹⁹⁸ Rosita van Tongeren, *De honger naar spiritualiteit. Een inhoudsanalyse naar spiritualiteit en zingeving in de tijdschriften Margriet, Psychologie Magazine en Happinez*. (Niet gepubliceerde bachelorscriptie, faculteit Algemene Sociale Wetenschappen, Utrecht 2010) 35.

¹⁹⁹ Wilhelm Schmid, *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven* (11^e druk; Amsterdam 2008) 7.

hedonistische benadering.²⁰⁰ De eerste is gericht op de moraal, 'hoe goed *verantwoord* te leven' De filosofie als levenskunst zoals deze in de Oudheid bestond, is kenmerkend voor deze deugdenlevenskunst. De filosofen die als levenskunstenaars kunnen worden gezien, zijn bijvoorbeeld de stoïcijnen Seneca (1-65 n. Chr.) en Epictetus (ongeveer 50-130 n. Chr.).²⁰¹ De deugdenlevenskunst zoals deze in de Oudheid bestond heeft niet meer dezelfde invulling als in onze huidige tijd, zo benadrukt Veenhoven:

Naarmate waarden pluriformer worden, wordt het steeds lastiger om concreet gedragsmatig inhoud te geven aan het begrip levenskunst. Hoe meer waarden, hoe meer mogelijke levenswijzen die enigerlei combinatie daarvan belichamen, en dus hoe meer verschillende bekwaamheden die daarbij van nut kunnen zijn. In post-modernistische context wordt levenskunst dan ook meer gezien als het vermogen tot kiezen als zodanig. In een wereld zonder vaste morele richtpunten is de kunst om toch eigen prioriteiten te stellen en om de daad bij dat plan te voegen. Omdat uiteindelijk alleen het eigen geweten moreel van waarde is, moet dat levensplan liefst authentiek zijn, en de authenticiteit wordt daarbij typisch hoger aangeslagen als het leven ook unieke trekken heeft.. (...) In deze laatste betekenis wordt het begrip levenskunst vooral ingevuld als vermogen tot zelfbestemming [en valt daarmee samen met een kernwaarde van het humanisme].
202

In dit citaat is levenskunst omschreven als het vermogen om te kiezen, om authentiek te zijn. De nadruk op het zelf en de door Veenhoven genoemde postmoderne individualiteit, zoals deze in *Happinez* voorkomt, past naar mijn idee bij deze invulling van levenskunst.

De tweede door Veenhoven genoemde vorm van levenskunst is gericht op het hedonistische goede leven, een prettig leven waarin genot en geluk van groot belang zijn. Veenhoven constateert dat mensen steeds meer 'smid van het eigen geluk worden' in de huidige welvaartssamenleving. Daardoor komt er ten eerste een grotere behoefte aan informatie over mogelijke invullingen van het leven, lifestyle tijdschriften voldoen gedeeltelijk aan die behoefte.²⁰³ Dit is mijns inziens ook het geval bij *Happinez*. De tweede behoefte is beter inzicht te hebben in de eigen voorkeuren en 'experimenteren' met andere identiteiten. Dit houdt in dat iemand wil ontdekken wat bij hem of haar past. De new age beweging zou volgens Veenhoven deels aan deze behoefte voldoen door cursussen over zelfontplooiing aan te bieden.²⁰⁴ Zoals we hebben gezien valt *Happinez* tevens onder de new age beweging of liever gezegd de nieuwe spiritualiteit. Ook aan deze tweede behoefte – waardoor men beter inzicht krijgt in de eigen voorkeuren - voldoet *Happinez*, met artikelen over stromingen en concepten binnen de filosofie, religie, psychologie en niet-westerse culturen.

²⁰⁰ <http://repub.eur.nl/res/pub/8793/2000f-fulln.pdf>, Ruut Veenhoven, 'Leuk-Levenskunst', geraadpleegd op 14-12-2012.

²⁰¹ Hans Joachim Störig *Geschiedenis van de filosofie* (30^e druk; Utrecht 2007) 205.

²⁰² <http://repub.eur.nl/res/pub/8793/2000f-fulln.pdf>, Ruut Veenhoven, 'Leuk-Levenskunst', geraadpleegd op 14-12-2012.

²⁰³ Idem.

²⁰⁴ Idem.

2.3.2 Zingeving

Zingeving wordt vaak in verband gebracht met religie en spiritualiteit. Zingeving is het terrein van de geestelijk verzorger. Maar wat is zingeving? Waarom hebben mensen de behoefte om zin te geven aan hun leven? Om een antwoord op deze vragen te formuleren volg ik godsdienstpsycholoog Jan van der Lans (1933-2002), die zingeving als volgt definieert:

*Zingeving verwijst naar het complex van cognitieve en evaluatieve processen die bij het individu plaatsvinden bij diens interactie met de omgeving en die resulteren in motivationele betrokkenheid en psychisch welbevinden.*²⁰⁵

Voordat hij tot deze definitie komt, stelt Van der Lans dat zinbeleving is opgebouwd uit drie elementen: het besef van cognitieve-affectieve controle als het resultaat van herkennen en begrijpen, doelgerichtheid en een vitaal lust- of geluksgevoel.²⁰⁶

Het besef van cognitieve-affectieve controle legt Van der Lans als volgt uit: Wanneer mensen in een nieuwe situatie terecht komen, met nieuwe informatie, kan de zinbeleving worden aangetast, dan wel intact blijven. De zinbeleving kan worden aangetast op het moment dat de nieuwe informatie niet te plaatsen is. Wanneer deze informatie herkenbaar is en in het eigen beeld van de werkelijkheid kan worden ingepast, blijft de zinbeleving intact. Het individuele, reflectief-evaluatieve oordeel wordt gevormd aan de hand van betekenischema's die op hun beurt weer zijn gevormd door het collectieve mens- en wereldbeeld, dat gangbaar is in de eigen cultuur. De zinbeleving wordt volgens Van der Lans aangetast op het moment dat de nieuwe informatie niet te begrijpen is én men het gevoel heeft dat het eigen 'levensproject' (het 'zelf' met zijn idealen en waarden) in het nauw komt. Dit heeft te maken met het 'grondvertrouwen' dat bevestigd wordt als er aan de zinbeleving wordt voldaan.²⁰⁷

De cognitieve-affectieve controle, het eerste element van zinbeleving, is hier van belang. Dit element is namelijk toepasbaar op de huidige maatschappelijk-religieuze context. De individuele behoefte aan zingeving, zoals Van der Lans dit uitlegt, valt door te trekken naar een collectieve behoefte aan zingeving. Zoals ik in hoofdstuk 1 heb toegelicht, is er in Nederland vanaf de jaren zestig door de processen van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering meer keuzevrijheid op het gebied van levensbeschouwing gekomen. Er kwam steeds meer aanbod, waaronder new age. De kerken hebben niet meer het monopolie op het perspectief op het leven na de dood. Er was sprake van een 'nieuwe situatie'. De behoefte aan zingeving bleef bestaan en werd wellicht versterkt door de nieuwe situatie. Godsdienstsocioloog Erik Sengers benadrukt in een interview met *HP/de Tijd* ook dat *Happinez* in een behoefte voorziet. Hij stelt dat mensen na de ontkerkelijking houvast zoeken. Ze gaan op zoek naar mysterie, zingeving en het goede leven.

²⁰⁵ Jan van der Lans, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen*. (Tilburg, 2006) 84.

²⁰⁶ Ibidem, 77.

²⁰⁷ Ibidem, 78. 'Basic trust' is een term van psycholoog Erik Erikson. Zie hiervoor : Erik H. Erikson, *Child and Society* (New York, 1950).

*Daarin pakken ze heel radicaal van alles wat uit de religieuze supermarkt. Van het boeddhisme tot het christendom tot new age – Happinez verkruimelt al die tradities heel knap tot één hapklaar product.*²⁰⁸

Van der Lans noemt doelgerichtheid het tweede element van de zinbeleving. Een relatie of situatie wordt als zinvol gezien als het bijdraagt aan het doel dat iemand wil bereiken of realiseren. Dit heeft altijd te maken met het levensideaal of de grondovertuiging, waarin het ideale zelfbeeld dat een ieder van zichzelf ontwikkelt een rol speelt. Het derde element is het vitale lust- of geluksgevoel. Dit heeft betrekking op het dagelijks leven, de zin om iets te doen. Ook stelt Van der Lans dat zinbeleving over het algemeen onbewust, prereflectief en impliciet is. Het stellen van zingevingsvragen wordt pas expliciet als de zinbeleving in het geding is en een van de bovenstaande elementen ontbreekt. Ten slotte stelt hij dat er twee niveaus van zingeving zijn: alledaags en existentieel.²⁰⁹

Op de vraag waarom mensen behoefte hebben aan zin geeft Van der Lans een helder antwoord. De mens is, in tegenstelling tot het dier, zonder instincten ter wereld gekomen. Om te kunnen overleven in een wereld vol prikkels moet de mens hier orde in aan brengen, evalueren, inschatten en beslissen over handelen of niet-handelen. Dit zijn basiselementen van het zingevingssysteem. Van der Lans noemt cultuur de ‘neerslag van collectieve zingevingsactiviteit’. Bij het geven van zin aan zowel alledaagse als niet-alledaagse gebeurtenissen maken mensen gebruik van culturele modellen, zoals gedragscodes en ideeën over het wereldbeeld. Cultuur is de belangrijkste zingevingsbron, die het denken, de gevoelens en de waarden modelleert. Levensbeschouwing is een onderdeel van cultuur. Dit betekent dat diverse vormen van levensbeschouwing als zingevingsbron kunnen gelden.²¹⁰

De traditionele vormen van religie zijn in onze tijd in de westerse wereld grotendeels weggefallen. *Happinez* is een toegankelijke, open vorm van ‘levenskunst’ die deze weggefallen functie van zingeving voor haar doelgroep kan vervullen. Dit gebeurt op een vrije manier waarbij de keuze van zowel de makers als de lezers voorop staat. De auteurs maken een keuze waar zij over willen schrijven. De lezers kunnen selecteren wat zij in het magazine willen lezen.

De onderwerpen van de artikelen in *Happinez* zijn vergelijkbaar met thema’s in de levenskunstfilosofie, genoemd door de ethicus Joep Dohmen.²¹¹ Een aantal hiervan zijn creativiteit en verbeeldingskracht, innerlijke orde, aandacht, geluk en genot, emoties en zelfbeheersing, keuzevrijheid, schoonheid en eenvoud. Deze thema’s zouden goed als hoofdthema voor een nummer van *Happinez* kunnen dienen. Elk nummer van *Happinez* heeft een thema. Een aantal van de genoemde thema’s, zoals stilte en eenvoud, is al als hoofdthema gebruikt in *Happinez*. Maar

²⁰⁸ <http://www.hpdetijd.nl/2009-07-24/te-koop-hapklaar-geluk/#more-27640>, geraadpleegd op 03-09-2013. Sengers stelt in dit artikel ook dat de lezers de nadelen van de individualisering zien in de huidige samenleving en daarom op zoek gaan naar zingeving. Ik denk echter dat *Happinez* niet een tegenbeweging maakt richting de individualisering, maar dat het individualiseringsproces juist zichtbaar is in het blad. De nadruk wordt gelegd op de eigen ervaring, wat bij het individu past.

²⁰⁹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 80.

²¹⁰ Ibidem, 85. In bijlage 2 is ter verduidelijking het zingevingsschema opgenomen zoals Van der Lans dit heeft ontwikkeld. *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* zijn hierin te plaatsen onder het kopje ‘Activering van fundamentele bronnen: religie, levensbeschouwing, filosofie’.

²¹¹ Joep Dohmen (red.), *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven* (12^e druk; Amsterdam 2008) 10.

ook thema's die de 'negatieve' kant van het leven belichten, komen zowel in de levenskunstfilosofie als in *Happinez* voor: pijn, lijden, eenzaamheid, schuld en (angst voor) de dood. Deze 'negatief beladen' thema's zijn echter niet eerder als hoofdthema van het magazine gebruikt. De thema's van de dood en het hiernamaals komen regelmatig terug in de jaargangen 2006-2012, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht hoe het succes van *Happinez* verklaard kan worden. Ik heb hiervoor antwoorden geformuleerd op drie deelvragen: 'Wie zijn de makers van *Happinez*?', 'Wie zijn de lezers van *Happinez*?' en 'In welke behoefte voorziet *Happinez*?'. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat de hoofdredacteuren succesvolle bladenmakers zijn. De freelance auteurs in *Happinez* zijn succesvolle journalisten en schrijvers. De koers van het blad heeft de afgelopen tien jaar een verandering ondergaan van idealistisch naar commercieel. *Happinez* spreekt voornamelijk Nederlandse vrouwen tussen de 30 en 60 jaar aan, die hoogopgeleid zijn – het merendeel van de makers voldoet ook aan deze kenmerken. Deze gegevens komen grotendeels overeen met de gegevens die De Hart beschrijft over de nieuwe spirituelen. Ten slotte bleek uit dit hoofdstuk dat *Happinez* voorziet in de spirituele behoefte aan zingeving, ik beschouw het blad als een moderne vorm van levenskunst. In de periode na de ontkerkelijking biedt *Happinez* uit allerlei tradities – van het christendom tot het boeddhisme tot het soefisme – handvatten die de lezers inspiratie en kennis kunnen bieden. Het blad is geschreven op een open, toegankelijke wijze waarbij de nadruk ligt op het 'zelf', op het individu.

Happinez speelt in op de 'leegte' die is ontstaan in de huidige Nederlandse samenleving door het wegvallen van het monopolie van de kerken. Dit is de onderliggende reden voor het succes van *Happinez*: het inspelen op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. Tel daarbij op dat succesvolle auteurs in het blad schrijven. Bovendien zijn de bladenmakers mensen die inspelen op de commercie en op deze manier het *Happinez*-imperium uitbreiden.

3. De analyse van de beeldvorming van het hiernamaals in het magazine *Happinez* van 2006 t/m 2012

*Het recept van het hiernamaals*²¹²

*Er was een verhaal
Over het ontstaan van de mens
Alsof het een recept was
Maar niemand wist precies, niemand kende
De samenstelling of ingrediënten
Iedereen at maar wat
Maar een kind herinnerde het zich
Zo prachtig en simpel tegelijk
't ging over een kok en een soeplepel
In een kosmisch koninkrijk
Men neme: alles wat is geweest
Wie was en niet meer is
En voege alles samen
Tot een soep bezielde erfenis
Precies op het moment dat een nieuw mens begint
Roert de kok in de hemelse pan
Schept er een lepeltje uit
En voert de bezieling aan het kind
Iedereen die gaat voegt iets toe aan het totaal
Dus iedereen die komt
Heeft iets weg van ons allemaal*

In dit hoofdstuk presenteer ik mijn analyse van de diverse voorstellingen van het hiernamaals in *Happinez*.²¹³ In de eerste paragraaf verken ik het begrip 'hiernamaals'. Vervolgens bespreek ik in elke paragraaf een voorstelling van het hiernamaals. Zoals ik in de inleiding heb toegelicht, heb ik de kwalitatief-interpreterende inhoudsanalyse gebruikt. Deze heb ik gekoppeld aan godsdienstwetenschappelijke literatuur over het hiernamaals.

In *Happinez* heb ik acht rubrieken kunnen onderscheiden waarin het hiernamaals staat beschreven. Ten eerste in de columns van freelance journalisten zoals Susan Smit, Tijn Touber en Paulo Coelho en hoofdredacteurs Inez van Oord, Ruud Hollander en Marije de Jong. Daarnaast komt het hiernamaals ter sprake in interviews met auteurs, spirituele leraren en goeroes en in de rubriek 'Geloof, hoop en liefde'. Dit zijn korte interviews met bekende Nederlanders over deze drie thema's in hun leven. Vanaf de eerste editie in 2012 is de rubriek verdwenen, maar is er een nieuwe rubriek waarin ook voorstellingen over het hiernamaals voorkomen: 'Het Chakra-interview'. Bekende Nederlanders worden geïnterviewd aan de hand van zeven chakra's.²¹⁴ Vanaf

²¹² Inez van Oord, 'Het recept van het hiernamaals', *Happinez* 4 (nr. 4 2006) 146. Een gedicht over het hiernamaals uit het themanummer 'Leven en hierna'.

²¹³ Helaas was het qua omvang niet mogelijk om alle – in de zeven jaargangen van *Happinez* voorkomende - artikelen over het hiernamaals te beschrijven. In mijn scriptie presenteer ik een selectie van deze artikelen.

²¹⁴ In de interviews staan achter elke chakra trefwoorden die bij de betreffende chakra horen, te weten: eerste chakra (staartbeen): veiligheid en roots; tweede chakra (heiligbeen): lust en creativiteit; derde chakra (maag): energie en

2011 bestaat de rubriek 'Wonderen' in *Happinez*. Hierin staan verhalen van lezers over niet alledaagse gebeurtenissen. Ook vind ik voorstellingen van het hiernamaals in de reportages over de reizen die redacteurs van het magazine maken. Verder zijn er boekbesprekingen over het onderwerp hiernamaals. De meeste informatie over de beeldvorming van het hiernamaals heb ik gevonden in een aantal lange artikelen. Deze artikelen hebben vaak verband met het hoofdthema van de betreffende editie. Naast de acht rubrieken staan er advertenties in voor boeken en zogenaamde 'Engelen orakelkaarten'.

Tijdens mijn analyse van de jaargangen van *Happinez* heb ik drie categorieën onderscheiden met ideeën over het hiernamaals. Ten eerste de categorie 'hemel (en hel)' waarover ik in paragraaf 3.2 schrijf. Er zijn van deze concepten – de hemel voor de 'goede mensen', de hel voor de 'slechte mensen' – in allerlei religies, tradities en culturen diverse voorstellingen geweest. De veranderingen in de voorstellingen van het hiernamaals houden verband met veranderingen in de samenleving.²¹⁵ Zo kwam tijdens de Verlichting – waarin rationalisme centraal stond – het beeld op dat de overledenen in het hiernamaals verder konden leren.²¹⁶ Over het verband tussen de beeldvorming van het hiernamaals zoals ik dit in *Happinez* heb geanalyseerd en de huidige tijdsgeest kom ik terug in de conclusie. Het hemelse leven staat in *Happinez* ook wel beschreven als 'de andere dimensie'.²¹⁷ Daarnaast vond ik in *Happinez* artikelen waarin 'de geestenwereld' aan bod kwam. Ik heb ervoor gekozen om de artikelen over 'de andere dimensie' en 'de geestenwereld' te scharen onder de categorie 'hemel (en hel)'. De eerste reden hiervoor is dat de drie concepten elkaar overlappen. De andere dimensie en de hemel worden als inwisselbare termen in *Happinez* gebruikt. Daarnaast schrijven de auteurs, wanneer ze over de andere dimensie en de geestenwereld schrijven, over 'iets' positiefs. Dit is ook het geval bij de hemel. Ten slotte is de hemel als voorstelling niet meer het concrete paradijs, maar is de beeldvorming, zoals we zullen zien, veel abstracter.²¹⁸

De tweede categorie die ik heb onderscheiden is 'reïncarnatie (en verlichting)'. Deze ideeën hebben hun oorsprong in vele tradities, zowel oosters als westers, ze passen goed bij het imago van *Happinez*. Met dit imago bedoel ik het bewustwordingsproces en het werken aan het 'zelf' zoals dit in paragraaf 2.3 besproken is.

De derde categorie van het hiernamaals, 'niets', komt in *Happinez* niet frequent voor. Toch – of juist hierdoor – meen ik dit in verband te kunnen brengen met *Happinez* en de huidige tijd. De categorie 'niets' analyseer ik in paragraaf 3.5.

In *Happinez* worden verschillende termen door elkaar gebruikt. Wanneer een auteur over het bereiken van het paradijs schrijft, schrijft hij eigenlijk over verlichting. Wanneer iemand over verlichting schrijft, schrijft hij niet over het van oorsprong gewenste effect van verlichting – de beëindiging van geboorte, dood en wedergeboorte, de reïncarnatiecyclus. Het door elkaar

kracht; vierde chakra (hart): liefde; vijfde chakra (keel): communicatie; zesde chakra (voorhoofd): intuïtie; zevende chakra (kruin): geluk en verlichting. Zie Pieter Webeling, 'Soms denk ik: Het is te mooi om waar te zijn. Het chakra-interview met Leo Blokhuis.', *Happinez* 10 (nr.1 2012) 103.

²¹⁵ Alan F. Segal, *Life after Death. A History of the Afterlife in the Religions of the West* (New York 2004) 23.

²¹⁶ Guido Derksen, Martin van Mousch en Jop Mijwaard, *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals* (Amsterdam 2010) 199.

²¹⁷ Bob Coppes, 'Hoe ziet de hemel eruit?', *Happinez* 4 (nr. 4, 2006) 42-49, aldaar 47.

²¹⁸ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 205.

gebruiken van termen past bij de gedachte uit de nieuwe spiritualiteit dat alle tradities eenzelfde kern hebben. In diverse artikelen is dit letterlijk benoemd:

*Het koninkrijk van de hemel is de christelijke term voor wat in het boeddhisme het nirwana heet - de toestand waarin het goddelijk bewustzijn voorgoed de baas is geworden over het ego. Verlichting.*²¹⁹

In een artikel over de christelijke gnostiek wordt gesproken over twee vormen van bewustzijn, het persoonlijke en het goddelijke bewustzijn. Bij de laatste vorm heeft iemand de ervaring dat alles intens en onlosmakelijk met elkaar verbonden is, alles is één. Dit wordt ook wel het christusbewustzijn genoemd. Als iemand dit deel in zichzelf zoekt dan ervaart hij 'zoiets als wedergeboorte, opstanding, transformatie, verlossing, verlichting'.²²⁰ Termen die inwisselbaar staan gepresenteerd in het artikel.

3.1 Verkenning Hiernamaals

*Of je Christen, Hindoestaan bent, Islamiet of Jood
Er is leven, er is leven na de dood
~ Freek de Jonge*²²¹

De manier waarop Freek de Jonge het hiernamaals bezingt, *leven* na de dood, past goed bij de ideeën zoals deze in *Happinez* naar voren komen. Na dit huidige, aardse leven en de fysieke dood wacht een hemels leven, of volgend aardse leven. De definitie van het hiernamaals zoals in dit onderzoek gehanteerd, laat het begrip 'leven' achterwege om een discussie wat 'leven' inhoudt te vermijden. Liever wil ik de definitie breder houden en spreek ik van de toestand/ omstandigheden waarin iemand verkeert na het fysieke overlijden. Maar wat is 'iemand' wanneer hij is gestorven? Ik ga uit van de premisse dat de mens een onsterfelijke ziel heeft. Het idee van de onsterfelijke ziel die voort bestaat na het overlijden van het sterfelijke lichaam komt van de Griekse filosoof Plato (428-347 v. Chr.). Het lichaam is als een gevangenis van de ziel tijdens het leven.²²² Dit dualisme werd geaccepteerd in het christendom en in de huidige tijd – ook in *Happinez* – is dit idee gangbaar. Het gaat in dit onderzoek om de ziel, niet om de eventuele herrijzenis van het lichaam.²²³ De reden hiervoor is dat er in *Happinez* vanuit de idee van een onsterfelijke ziel geschreven wordt –niet over de wederopstanding van het lichaam. Zo schrijft Inez van Oord:

We weten - ten minste dat neem ik aan – dat we een ziel hebben gekregen. Onzichtbaar en dus lastig, maar toch... We weten vaak heel duidelijk dat er bezieling in het spel is. (...) Dus ik stelde mezelf die vraag: hoe zit dat met de ziel? Er kwam geen tekst op papier, maar wel een eenvoudige

²¹⁹ Lisette Thoof, 'Leven in ontvankelijkheid. Ben je bereid te ontvangen?', *Happinez* 5 (nr. 6, 2007) 48-53, aldaar 49.

²²⁰ Eduard van Holst Pellekaan, 'Van verlosser tot verlichter. De Jezus revival', *Happinez* 6 (nr. 5, 2008) 68-75, aldaar 70.

²²¹ 'Leven na de dood', gezongen door Freek de Jonge (1997).

²²² John Krummel, 'Death and the afterlife in Plato and the Greeks', in: Lucy Bregman (red.), *Death and dying in world religions* (Dubuque 2009) 15-28, aldaar 21.

²²³ Philippe Ariès, *Het beeld van de dood* (Nijmegen 1987) Oorspronkelijke titel: *Images de l'homme devant la mort* (Parijs 1983) 126.

tekening. 't Werd een simpel poppetje met een stralende zon in het midden. Een stralend mens was het.²²⁴

De definitie van het hiernamaals gehanteerd in dit onderzoek: *de toestand/ omstandigheden waarin de ziel verkeert na het fysieke overlijden*. Zijdelings zullen echter ook andere termen voorbij komen die niet per se het hiernamaals voorstellen, maar die wel met dit gebied te maken hebben. Te denken valt aan het godsbeeld, het bestaan van engelen en mediums. Deze concepten hebben allemaal op hun eigen manier een verbinding met het hiernamaals. Dit zal ik de komende paragrafen verder bespreken.

3.2 Hemel (en Hel)

De godsdienstwetenschappelijke literatuur over het hiernamaals begint veelal bij het oude Egypte, Perzië en Mesopotamië.²²⁵ De ideeën over de hemel en hel vallen terug te voeren op de denkbeelden van het oude Perzië en Mesopotamië. Rond de zevende eeuw v.Chr. kwam het concept van beloning of straf na de dood op.²²⁶ Het zoroastrische geloof (het mazdaïsme) had als opvatting dat de onstoffelijke kern van de mens – hetgeen later ziel werd genoemd - na de dood werd gewogen door drie goden. Wanneer de dode goed had geleefd, ging de ziel naar de hemel. Zo niet, dan ging de dode naar de hel, de onderwereld. De martelingen in de onderwereld waren bedoeld als loutering. Wanneer de verdoemden berouw toonden, kwam er een verlosser die voor wederopstanding zou zorgen.²²⁷ Deze ideeën – de hemel en hel, het Laatste Oordeel, een verlosser die voor wederopstanding zorgt – hebben zich via de klassieke oudheid met Griekse en Romeinse ideeën, een weg gebaand naar het Jodendom en Christendom.²²⁸ Maar ook in de nieuwe spiritualiteit blijft het idee van de hemel bestaan, zo zien we in *Happinez*.

3.2.1 Columns

In de zeven jaargangen van het magazine *Happinez*, schrijven de auteurs diverse keren over het hiernamaals in de vorm van de hemel, zoals Paulo Coelho en Susan Smit.²²⁹ Zij gebruiken in hun columns vaak een metafoor over de hemel om een boodschap over te brengen. Ook gebruiken ze bepaalde uitdrukkingen die zijn ingeburgerd in ons taalgebruik zoals 'de hemel op aarde'. Een keer schrijft Susan Smit inhoudelijker over de hemel en het 'indalen van de ziel' in het lichaam.²³⁰ De ziel daalt volgens haar af in de 'lagere energietrilling van de aarde'. Ze gelooft dat de ziel van haar ongeboren dochter tijdens de zwangerschap af en toe bij haar kwam, ook voor de bevruchting:

²²⁴ Inez van Oord, 'Ziel waar zit je?', *Happinez* 4 (nr. 6, 2006) 5.

²²⁵ Zie bijvoorbeeld: Hiroshi Obayashi (red.), *Death and afterlife, Perspectives of World Religions* (New York 1992), Guido Derksen, Martin van Mousch en Jop Mijwaard, *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals* (Amsterdam 2010) en Lucy Bregman (red.), *Death and dying in world religions* (Dubuque 2009).

²²⁶ Guido Derksen, Martin van Mousch en Jop Mijwaard, *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals* (Amsterdam 2010) 11.

²²⁷ Ibidem, 17.

²²⁸ Ibidem, 31 en 55.

²²⁹ Zie bijvoorbeeld: Paulo Coelho, 'Over het belang van solidariteit', *Happinez* 4 (nr. 3, 2006) 121 en Susan Smit, 'Evenwicht', *Happinez* 7 (nr.1, 2009) 120.

²³⁰ Susan Smit, 'Zielsbezoekjes', *Happinez* 9 (nr. 2, 2011) 67.

Tijdens die korte bezoeken voelde het alsof haar wezen in mijn aura of zelfs in mijn buik was.

Vervolgens vertelt ze over haar grootmoeder:

Op die ogenblikken dacht ik altijd terug aan mijn grootmoeder, die de laatste jaren van haar leven aan dementie leed. Soms lag ze met een gelukzalige glimlach om haar lippen in haar bed in de verte te staren, volkomen onbereikbaar voor wat er om haar heen gebeurde. Ik kon me dan niet aan de indruk onttrekken dat ze met haar zielsenergie heel ergens anders was – op de plek waar ze voor haar geboorte vandaan kwam en straks weer naar terugkeren, hoopte ik.

Smit denkt dat haar dochter heen en weer reisde tussen 'haar nieuwe en haar vertrouwde wereld, tussen hemel en aarde, tussen deze en gene zijde'. Afgezien van dit voorbeeld blijft het speculeren of de columnisten geloven in een hemel en hoe die hemel er volgens hen uitziet. Om deze reden laat ik de columns verder buiten beschouwing.

3.2.2 Thema-artikelen

De meeste informatie over de beeldvorming van de hemel heb ik gevonden in een aantal lange artikelen. Deze artikelen gaan over hoe de hemel eruitziet aan de hand van de bijna-doodervaring (BDE) en aan de hand van contact met overledenen door mediums. In de reportage 'Hoe ziet de hemel eruit?' beschrijft Bob Coppes de hemel op basis van zijn onderzoek naar bijna-doodervaringen.²³¹ Bob Coppes is econoom en schreef drie boeken met uiteenlopende onderwerpen.²³² Zijn interesse in BDE-en is ontstaan nadat hij boeken van psychiater en rouwdeskundige Elisabeth Kübler-Ross en psychiater Raymond Moody had gelezen over dit onderwerp. Volgens Coppes is het in de hemel prachtig en lijken tijd en ruimte geen rol te spelen, zo beschrijft hij in het artikel in *Happinez*. Tijd lijkt zelfs niet te bestaan. Op het moment dat iemand ergens aan denkt, is hij daar. Gedachten zijn 'erg krachtig' en worden 'werkelijkheid'. Daarnaast is er een enorme energie, Coppes noemt het God of Licht; het is pure, onvoorwaardelijke liefde. Coppes schrijft ook dat Gods wezen als een collectiviteit is. Hij is een stuk van de mensheid en de mensheid is een stuk van Hem. Iedereen zou alles kunnen in de hemel. Het enige wat de mens tegenhoudt is angst, vooroordelen en negatieve gehechtheden. Dat is het tegenovergestelde van liefde. Het is het beste om het gedrag niet op deze drie negatieve zaken te baseren. Er is een grote onderlinge verbondenheid tussen alles, de mensen, dieren, stenen, planeten enzovoorts en ook de niet-fysieke schepping. Het lijkt alsof alles één geest heeft, tijdens de BDE kan iemand op alle vragen direct antwoord krijgen. Alle kennis die waar ook bestaat, is voor iedereen direct en vrijelijk beschikbaar. Alle kennis, alle tijd, alle plaats, alle geest, alles is één groot geheel.²³³

Coppes noemt ook negatieve BDE-en. Hierin ervaren mensen kou, mistroostigheid en 'het' zou er naar ontbinding ruiken. Een man beschreef dat hij werd belaagd en gepijnigd door 'wezens

²³¹ Bob Coppes, 'Hoe ziet de hemel eruit?', *Happinez* 4 (nr. 4, 2006) 45-51, aldaar 47.

²³² Coppes schreef een boek over zijn broer die is overleden aan aids, een boek over de oorlog in Srebrenica en een boek over BDE en de verbanden met de vijf grote wereldreligies: Bob Coppes, *Bijna Dood Ervaringen en de zoektocht naar het Licht* (Soesterberg 2006), zie hiervoor http://www.christophorcoppes.com/p_16.php geraadpleegd op 04-09-2013.

²³³ Bob Coppes, 'Hoe ziet de hemel eruit?', *Happinez* 4 (nr. 4, 2006) 45-51, aldaar 49.

die ooit mensen zijn geweest en nu geen medelijden hebben'. Deze man vertelde dat hij in het echte leven nooit om anderen dacht en alleen maar met zijn eigen ego bezig was. Ook stortte hij zich in de drank. Echter eindigen de meeste ervaringen volgens Coppes wel positief. Zo zouden er altijd 'wezens van licht' in hun omgeving zijn die klaarstaan om te helpen, als de mensen daar open voor staan. Ook zou het belangrijk zijn om 'liefdevolle gedachtes' te hebben waardoor de persoon naar het licht gaat.²³⁴

In het artikel stelt Coppes de vraag of de hemel toegankelijk is voor alle mensen. Volgens de BDE-ers kan iedereen in principe in de hemel komen, maar dit hangt wel van de persoon zelf af. Sommige mensen kunnen ergens tussen hemel en aarde blijven steken. Misschien omdat ze nog teveel aan de aarde gebonden zijn door een verslaving, gehechtheid aan materie of aan het ego. Ook mensen die zelfmoord plegen lijken steeds maar weer geconfronteerd te worden met de redenen waarom ze dit hebben gedaan.

Naast de bijdrage van Bob Coppes staan er in het artikel passages uit de boeken *Handboek voor het hiernamaals. Reizen naar hemel en hel* en *Eeuwige Liefde, een reisgids voor hemelvaarders* als bijschrift voor schilderijen met voorstellingen over het hiernamaals. Ook hierin komen ideeën over de hemel en hel aan bod. Er staat in deze bijschriften dat de exacte ligging van het hiernamaals niet bekend is, maar dat 'we' het er wereldwijd over eens is dat het ergens 'boven' is. Religies gingen - en sommigen gaan - er vanuit dat er niet één maar diverse hemels zijn. De hemel is óf ver weg, óf op een transcendente locatie in een andere dimensie. Stephen Hawking, een natuurkundige, stelt dat er verbindingen kunnen zijn met andere heelallen in de vorm van wormgaten. 'Een wormgat als hemelpoort' zou aansluiten bij de BDE-en met verhalen over een 'tunnel met licht aan het einde'.²³⁵ Een ander aspect dat in het artikel staat beschreven is de brug tussen de aarde en het hiernamaals. De brug zou een beproeving zijn, wanneer de overledene belast is met zonden, valt hij van de brug in de hel, wanneer iemand goed heeft geleefd wordt de ziel geholpen door engelen. Wie de overkant bereikt, komt in een groen landschap met geurige bloemen.²³⁶ Ook de idee dat er een tunnel is waar de overledene doorheen moet - een idee dat ook bij BDE vaak voorkomt - wordt aangestipt aan de hand van het schilderij van Jeroen Bosch.²³⁷ In het artikel over de bijna-doodervaringen en de hemel worden ook de na-effecten van een BDE behandeld. Eén van die na-effecten is het hebben van paranormale gaven, zoals de toekomst zien of overledenen zien. Dit laatste, communicatie met overledenen, staat in een aantal artikelen in *Happinez* centraal.

Door de communicatie met overledenen wordt impliciet een beeld geschetst van het hiernamaals. In 2008 hebben Tijn Touber en Inez van Oord een telepathisch interview met de overleden artiest Bram Vermeulen, via een medium.²³⁸ In dit interview vertelt Vermeulen dat het 'leven' gewoon doorgaat en dat de overledenen nog steeds verbonden zijn met de levenden. De idee dat de dood het einde van het leven zou zijn en dat er geen contact meer mogelijk is, maakt het pijnlijk. Volgens Vermeulen 'en de andere zielen' moeten de levenden het hart open houden

²³⁴ Idem.

²³⁵ Ibidem, 47.

²³⁶ Ibidem, 48.

²³⁷ Ibidem, 49.

²³⁸ Tijn Touber en Inez van Oord, 'Telepathisch contact met Bram Vermeulen. Verlangen de doden naar ons?', *Happinez* 6 (nr. 2, 2008) 46-49.

voor de liefde van de overleden dierbaren. Evenals in het artikel over de BDE wordt benadrukt dat gedachten zeer krachtig zijn. Ze zouden zichtbaar en voelbaar zijn voor de overledenen, aldus Vermeulen via het medium. Het medium legt dit idee verder uit: de geesteswereld bestaat vooral uit gedachten, de overledenen kunnen zich niet aan hun gedachten onttrekken, zoals de levenden op aarde proberen te doen. Alles wat er wordt gedacht, is daar onmiddellijk zichtbaar. Er is geen fysiek lichaam waardoor de overledene kan worden afgeleid. Ook stelt het medium dat er niet zoiets is als 'hier en daar', 'deze en gene zijde'. Er is maar één geheel, één wereld, waarin iedereen is, de een in een stoffelijke vorm (de levenden) en de ander zonder (de overledenen). Ook Vermeulen beaamt dit in het artikel. Hij vertelt dat er geen scheiding is en dat alles zich afspeelt in het hier en nu. Een ander aspect dat het medium benadrukt en dat sterk past bij het new age gedachtegoed is dat 'zielen die zijn overgegaan' niet gelijk verlicht zijn en niet alles doorzien. De zielen verkeren volgens het medium in meer of minder ontwikkelde staten van bewustzijn. De overledene wordt eerst liefdevol opgevangen maar kan geleidelijk aan kiezen om lessen te leren.²³⁹

Communicatie met overledenen is ook het onderwerp in een artikel uit 2009 van journaliste Pauline Bijster. Zij ging hiervoor naar het Arthur Findlay College in Engeland, waar geïnteresseerden kunnen leren te communiceren met geesten.²⁴⁰ Het medium en een van de docenten die les geeft op deze school stelt dat de overledenen willen benadrukken dat de geestenwereld een 'hele normale, liefdevolle wereld' is. De geesten komen met een boodschap, ze willen ons helpen en kunnen beschouwd worden als een soort beschermengelen, aldus het medium. Ook zegt ze dat iedereen 'gidsen' om zich heen heeft die ons willen beschermen.

Met een van deze gidsen wordt journaliste en schrijfster Susan Smit in contact gebracht tijdens een regressie in 2010.²⁴¹ Gidsen omschrijft zij als zielen zonder stoffelijk lichaam die ervoor gekozen hebben om een mens te begeleiden bij diens levens op aarde. Met de persoon die ze begeleiden, hebben ze vaak diverse levens geleefd en ze hebben al een hele reïncarnatiecyclus gehad en hoeven niet meer terug te komen op aarde, ze hebben al hun lessen geleerd. Volgens de regressietherapeute heeft een persoon vaak één hoofdgids en daarnaast komen andere gidsen, zoals een overleden oma, kijken hoe het met hun dierbare is. Ook zouden er engelen bestaan, deze hebben nooit op aarde geleefd en zijn er om de grotere, collectieve energieën te beïnvloeden.²⁴² De gidsen zouden zich bevinden in de vierde dimensie, zo staat in het artikel. Wat deze dimensie inhoudt, wordt niet besproken.

3.2.3 Interviews

In deze paragraaf bespreek ik de interviews met spirituele leraren en de interviews met bekende Nederlanders in de rubrieken 'Geloof, hoop en liefde' en het 'Chakra-interview'. Lisette Thoof interviewt Johannes Witteveen, econoom, oud-politicus en een van de spirituele leiders van de soefibeweging.²⁴³ Hij zegt dat het leven na de dood niet ophoudt. De ziel zou door leven.

²³⁹ Touber en Van Oord, 'Telepathisch contact', 48.

²⁴⁰ Pauline Bijster, 'Spirituele academie', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 122-126, aldaar 124.

²⁴¹ Susan Smit, 'Een eeuwenoude ziel als vriend', *Happinez* 8 (nr. 6, 2010) 120-124.

²⁴² *Ibidem*, 123.

²⁴³ Het soefisme is van oorsprong een mystieke stroming van de Islam. Echter is het 'universele soefisme' of de 'soefibeweging' hiervan te onderscheiden. Het universeel soefisme gaat er vanuit dat 'de essentie van het soefisme' in

‘Gevoelens en gedachten worden meegenomen’. Het lichaam laat de overledene achter, waarmee de mogelijkheid om zich uit te drukken verloren gaat. Tegelijkertijd verliest iemand ook de beperkingen van het lichaam zoals ziekte en pijn. Hetgeen iemand heeft beleefd in het leven is na de dood helderder te zien. Witteveen zegt dat religies daarom altijd symbolisch spreken over het Laatste Oordeel. Dit zou een ‘innerlijk gebeuren’ zijn. Iemand ziet ‘wat mooi is geweest in het leven en wat minder mooi’. Ook zegt hij dat iemand hier ‘na de dood nog aan werkt’. Witteveen spreekt over de Indiase mysticus Hazrat Inayat Khan die het soefisme naar het Westen bracht. Deze zou gezegd hebben dat hij zag dat de gestorvenen door de engelen zijn opgeheven, boven alle narigheid en pijn uit. Daarnaast zei Khan tegen nabestaanden van overledenen dat zij niet te lang moesten treuren omdat de gestorvenen op die manier wordt vast gehouden. ‘Laat de ziel vrij om zijn verdere reis te gaan, de ziel was er blijkbaar klaar voor’. Thooft vergelijkt het soefisme met de nieuwe spiritualiteit, ze zegt dat de soefibeweging haar tijd vooruit was met het idee dat alle religies dezelfde kern hebben. Dit idee is ook gangbaar in de nieuwe spiritualiteit.²⁴⁴

In de rubriek ‘Geloof, hoop en liefde’ geven bekende Nederlanders interviews over deze drie aspecten in hun leven. De één gelooft in het eeuwige leven, de ander in het weerzien met dierbaren onder betere omstandigheden.²⁴⁵ In het eerste ‘chakra-interview’ spreekt muzikexpert en schrijver Leo Blokhuis over zijn geloof in de hemel:

*Ik geloof ook in een leven hierna. De hemel is voor mij een plek waar het goede, het ware en het schone samenkomen. Vraag me niet hoe. (...) Of de hemel saai is... Ik denk het niet. Mijn vader is vorig jaar in maart overleden. Als familie hadden we heel sterk het gevoel: dit is geen definitief afscheid, dit is een tot ziens. Die gedachte maakte het verdriet dragelijk, en het haalde de blinde paniek van de dood af. (...) Nu moet het gebeuren. In het hier en nu. Dit is geen uitgesteld leven om straks het ultieme geluk in de hemel te mogen ervaren.*²⁴⁶

Actrice Liesbeth Kamerling spreekt over het voelen van de energie van haar overleden broer Antonie. Ze denkt hem terug te zien wanneer ze in de hemel komt.²⁴⁷

In het chakra-interview met actrice Johanna ter Steege vertelt zij over haar moeder die op haar sterfbed zei: ‘Ik weet dat ik naar een land ga waar het zo mooi is. Ik weet ook dat ik jullie daar allemaal weer terug ga zien. Dus eigenlijk ben ik heel blij.’ Zelf zegt ter Steege niet in een leven na de dood te geloven, maar ze heeft wel geesten gezien. Bij de zesde chakra met als thema intuïtie zegt ze:

de meeste vormen van religie is terug te vinden. Zie hiervoor:

http://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=O7iXXPgztIgC&oi=fnd&pg=PA6&dq=universeel+soefisme&ots=Oy5HG_S4ap&sig=990b7ROMjEwlo40r9OA0zCy-xuo#v=onepage&q=universeel%20soefisme&f=false, Khidr Braakman, *Soefisme: bezield leven* 8, geraadpleegd op 12-10-2013.

²⁴⁴ Lisette Thooft, ‘Harmonie, liefde en schoonheid maken gelukkig’, *Happinez* 10 (nr. 4, 2012) 45-49.

²⁴⁵ Roxane Catz, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 4 (nr. 4, 2006) 62 en Roxane Catz, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 8 (nr.2, 2010) 77.

²⁴⁶ Pieter Webeling, ‘Soms denk ik: Het is te mooi om waar te zijn. Het chakra-interview met Leo Blokhuis.’, *Happinez* 10 (nr. 1, 2012) 103-113, aldaar 113.

²⁴⁷ Pieter Webeling, ‘Groeien, bloeien en delen. Dat is voor mij de zin van het leven. Het chakra-interview met Liesbeth Kamerling’, *Happinez* 10 (nr. 5, 2012) 83-91, aldaar 91.

(...) ineens kwam er een oude vrouw naar me toe, in een lange rok, met opgestoken grijs haar en een gebogen hoofd. Een transparante verschijning. Heel eng. De anderen zagen haar niet. In dat huis bleken meer entiteiten te zitten- volgens de overlevering waren daar verschrikkelijke dingen gebeurd in de tweede wereldoorlog. De tweede was mijn gestorven oom, de broer van mijn moeder. Ik woonde nog in Amsterdam. Hij kwam tegenover me zitten aan tafel. Hij had geen ogen in zijn hoofd. Ik kan me weinig van dat gesprek herinneren, want ik was verstijfd, maar we hebben volgens mij wat gepraat over zijn leven. Toen vertrok hij weer. Is de fantasie met mij aan de haal gegaan? Of blijft de energie van een mens na zijn dood behouden?²⁴⁸

3.2.4 Overige rubrieken

Voorstellingen van de hemel en vooral de gebieden die verbonden zijn met het hiernamaals - het geloof in engelen, geesten en diverse godsbeelden – komen aan bod in de reisreportages. Vaak worden hier, net als in de columns, verhalen verteld uit een bepaalde cultuur of religieuze traditie over de hemel, engelen en godheden. Journaliste Ingrid Melenberg schrijft bijvoorbeeld in een reisreportage over het contact maken met overleden sjamanistische priesteressen in Noorwegen door in een lichte trance te raken. Deze trance veroorzaakt Linda Wormhoudt, een vrouw die zich bezig houdt met het sjamanisme. Door middel van rituelen en behulp van instrumenten als stokken, ratels en trommels maakt ze contact met ‘andere dimensies’. Wormhoudt vertelt dat de dood te onderzoeken voor haar de manier is om haar angst te bezweren het geeft haar troost dat ‘het leven niet ophoudt’ en dat er met de ‘overledenen valt te praten, dat ze er ergens nog zijn’. De journaliste heeft het gevoel dat andere geesten meegaan in haar ‘energieveld’.²⁴⁹

De grensgebieden van engelen en godheden komen ook in boekbesprekingen voor.²⁵⁰ In een advertentie voor het boek *Boek van het eeuwige leven. Een cursus in sterven* van schrijver Willem Glaudemans, vinden we ook beeldvorming van de hemel. Hij beschrijft ‘het hele proces van het vertrek van de ziel uit het lichaam en een reis door de verschillende lichtsferen tot aan de terugkeer naar God.’ Glaudemans vond de basis van dit boek in BDE-en, oude culturele overleveringen, wetenschappelijk onderzoek, parapsychologie, bewustzijnstechnieken, uittredingservaringen en innerlijk weten, zo staat in de advertentie.²⁵¹

In een artikel over ‘eigentijdse iconen’ staan de schilderijen van Julia Stankova centraal. In een van de schilderijen, ‘Falling asleep’, heeft ze haar visie op de dood uitgebeeld. Een naakt lichaam van een vrouw bevindt zich tussen twee ruimtes. Die zijn van elkaar gescheiden door een transparante muur. Er is een boot met fruit, dit symboliseert het vruchtbare aardse leven dat de vrouw verlaat. Er liggen witte zakdoekjes onder haar lichaam - wit staat voor puurheid en innerlijke vrede. De zakdoekjes suggereren dat de dood een nieuw begin is voor de ziel aan gene zijde. De schilderes gelooft sterk in een hiernamaals, in een hemel. Op de vraag of ze verwacht daar op een dag alle heiligen te ontmoeten die ze ooit heeft geschilderd, moet ze lachen. Ze zegt hier niet op te kunnen antwoorden, omdat ze niet weet of ze ‘dat niveau bereikt’. Ze zegt blij te

²⁴⁸ Pieter Webeling, ‘Ik gedij niet aan de oppervlakte. Het chakra-interview met Johanna ter Steege’, *Happinez* 10 (nr. 7, 2012) 107-117, aldaar 117.

²⁴⁹ Ingrid Melenberg, ‘Sjamanen van het Noorden’, *Happinez* 9 (nr.1 2011) 42-50.

²⁵⁰ Bijvoorbeeld over het boek *Ontdek je beschermengel* van de Noorse prinses Märtha Louise en Elisabeth Samnøy. Een boek over het vinden van en contact leggen met beschermengelen: Susan Smit, ‘Je hoeft niet op een bergtop te zitten om je engel te ontmoeten’, *Happinez* 9 (nr.1, 2011) 33.

²⁵¹ Advertentie voor Willem Glaudemans, *Boek van het eeuwige leven. Een cursus in sterven*, *Happinez* 10 (nr.2, 2012) 94.

zijn om 'af en toe contact met ze te hebben in het aardse leven'. Voordat ze een heilige schildert, vraagt ze namelijk om toestemming aan de betreffende heilige.²⁵²

In een ander artikel uit 2010 bespreekt journaliste Marina van Dongen het geloof in geesten en het concept dimensie. (Para)psycholoog Titus Rivas deed onderzoek naar geestverschijningen en paranormale waarnemingen. Hij stelt dat 'spookverschijningen' kunnen samenhangen met een leven na de dood, maar dat dit niet wil zeggen dat het leven na de dood zich beperkt tot 'rondspoken'. Naar alle waarschijnlijkheid speelt het leven na de dood zich vooral af in een 'andere dimensie'. Van daaruit kunnen sommigen de behoefte voelen zich te manifesteren in deze wereld als geestverschijningen.²⁵³

Geestverschijningen komen ook voor in het huis van redacteur van *Happinez*, Roos Tesselaar, zo beschrijft ze in een artikel uit 2011. Ze laat een 'house clearer' komen die haar huis 'energetisch schoonmaakt'. Hij spreekt over zielen die blijven ronddolen op aarde en zich 'nestelen' in huizen. Er staan in het artikel foto's waarop een zwarte draaikolk te zien is, volgens de 'house clearer' is dit de 'afwezigheid van levensenergie' dat de 'entiteit' veroorzaakt. De house clearer heeft dit tijdens zijn bezoek gevoeld, hij kreeg koude rillingen, zo staat in het artikel.²⁵⁴

Naast telepathisch contact en het 'voelen' van geesten is het volgens *Happinez* mogelijk om contact te hebben met overledenen in dromen. In de rubriek 'Wonderen' schrijft lezeres Marieke dat ze droomt over een oude man die 'aldoor bij haar komt'. Dit voelt heel realistisch aan volgens haar. Ze krijgt een vriend die ook over deze oude man droomt en een gesprek met hem heeft gehad in zijn droom. Het blijkt haar opa te zijn die ze nooit heeft gekend. Zijn boodschap is dat niet hij, maar de vriend van Marieke voor haar moet zorgen.²⁵⁵

De reisreportage van schrijfster Marion Bloem naar Bali illustreert dat *Happinez* een eclectisch magazine is. Want hoewel ik dit artikel bij de analyse van de categorie 'hemel' heb geplaatst, zou ik dit ook bij de categorie 'reïncarnatie' kunnen doen. Bloem gaat naar een priester, Pak Tjakra. Hij heeft de gave om met overledenen te spreken. Hij stelt dat zij hem niet nodig heeft om met de overleden te communiceren, dit kan hardop, maar ook in gedachten. Hij zegt ook dat er veel zielen om Bloem 'heen draaien' en die ze om hulp kan vragen. De priester vertelt dat zijn derde vrouw een boodschap van de engelen had gekregen om naar Lovina, een plaats op Bali, te gaan zodat ze daar kon trouwen met 'een man met wie ze 800 jaar geleden ook al was getrouwd'. De priester zegt over de vader van Bloem dat hij een 'mooie plaats bij Onze-Lieve-Heer' heeft. Ten slotte zegt hij over het hiernamaals:

*Alles is hetzelfde, islamiet, hindoe, boeddhist, katholiek, protestants, jood; daarboven is alles bij elkaar, daar is geen verschil.*²⁵⁶

In een artikel over de tempel Ankor Wat in Cambodja vertelt een gids van het complex over het bestaan van de hemel en hel in het boeddhisme, in combinatie met karma en reïncarnatie. 'Wie

²⁵² Janneke Jonkman, 'Eigentijdse iconen', *Happinez* 9 (nr. 3, 2011) 94-99.

²⁵³ Marina van Dongen, 'Eerst zien, dan geloven', *Happinez* 8 (nr. 3, 2010) 138-141.

²⁵⁴ Roos Tesselaar, 'Energetische schoonmaak', *Happinez* 9 (nr.2, 2011) 140-141.

²⁵⁵ Pauline Bijster, 'Wonderen', *Happinez* 9 (nr.6, 2011) 128.

²⁵⁶ Marion Bloem, 'De stille kracht van Bali', *Happinez* 9 (nr.3, 2011) 32-43.

slechte dingen heeft gedaan, gaat naar de hel en komt eventueel terug als dier of mens met een slechter leven.²⁵⁷

3.2.5 Parallellen met godsdienstwetenschappelijke literatuur

In de bovenstaande beschrijving van de artikelen in *Happinez* over het hiernamaals in de vorm van de hemel heb ik een aantal 'eigenschappen' van het hiernamaals kunnen onderscheiden die ik in deze paragraaf vergelijk met godsdienstwetenschappelijke literatuur. Een aantal ideeën over het hiernamaals van de mysticus Emanuel Swedenborg (1688-1772) komen dicht bij de uitspraken die ik in *Happinez* heb gevonden. Dit is niet verwonderlijk, aangezien het gedachtegoed van Swedenborg van grote invloed is geweest op het occultisme, aldus godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff.²⁵⁸ Het occultisme is, zoals gezegd, een van de voorlopers van de nieuwe spiritualiteit.

In *Happinez* kwam ten eerste naar voren dát er een hiernamaals is, dat het 'leven' na de dood niet ophoudt. Hierbij staat voorop dat er een scheiding is van de ziel en het sterfelijke lichaam. Zoals ik heb toegelicht, heeft dit idee zijn oorsprong bij Plato. Voor de ziel is het mogelijk zich te manifesteren als geest en 'rond te dolen' op aarde, aldus de auteurs van *Happinez*. Daarnaast kwam ter sprake dat het mogelijk is te communiceren met overledenen, ook wel zielen, geesten of gidsen genoemd. Ook Swedenborg kreeg 'boodschappen van geesten en engelen' door over het hiernamaals.²⁵⁹ Zoals ik in hoofdstuk 1 heb toegelicht, is het geloof in 'andere realiteiten' en de mogelijkheid om contact te hebben met geesten, onderdeel van de new age beweging.²⁶⁰ Gidsen zouden mensen kunnen begeleiden in hun leven, zij zijn een 'soort beschermengelen', zo stellen zowel *Happinez* als Swedenborg. Swedenborg noemt ze echter geen gidsen maar spiritueel hoger ontwikkelden.²⁶¹ Het bestaan van engelen is de vierde 'eigenschap' van de hemel die we in *Happinez* terug zien. Engelen zijn, volgens Swedenborg, mensen die een hoge graad van goddelijke spiritualiteit hebben bereikt en een nieuw immaterieel lichaam hebben gekregen in de hemel.²⁶² Het bestaan van God in het hiernamaals is maar in één artikel en in één boekbespreking in *Happinez* genoemd. Ook dit heeft overeenkomsten met de ideeën van Swedenborg. Zijn hiernamaals is niet op God maar op de mens gericht.²⁶³ In de Renaissance maakte een theocentrisch wereldbeeld - en hiernamaals - plaats voor een antropocentrisch wereldbeeld.²⁶⁴ Het geloof dat de overledene dierbaren terugziet in de hemel is de zesde eigenschap zoals dit in *Happinez* te vinden is. Volgens Swedenborg maken de liefde tussen man en vrouw en de sociale en familierelaties een integraal deel uit van het leven aan 'gene zijde'.²⁶⁵

In *Happinez* komt diverse keren terug dat er geen scheiding is tussen het hiernamaals en het hiernamaals, 'alles is één groot geheel'. Er is een grote onderlinge verbondenheid. Dit holisme

²⁵⁷ Dagmar van der Neut, 'De tempels van Angkor Wat. Lessen in vergeven', *Happinez* 7 (nr. 7, 2009) 32-40, aldaar 39.

²⁵⁸ Hanegraaff, *New age religion*, 361.

²⁵⁹ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 184.

²⁶⁰ Hanegraaff, *New age religion*, 291.

²⁶¹ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 186.

²⁶² Idem.

²⁶³ Ibidem, 184.

²⁶⁴ Ibidem, 151.

²⁶⁵ Ibidem, 187.

past bij de nieuwe spiritualiteit, waarbij het individu 'een deel van het geheel', de eenheid, is.²⁶⁶ De overgang naar het hiernamaals is ook volgens Swedenborg dun. Het bestaan in het hiernamaals zou geen radicale breuk met het bestaan op aarde zijn.²⁶⁷ Verder zien we het idee dat gedachten krachtig zijn. Dit houdt in dat gedachten in het hiernamaals zichtbaar zouden zijn, omdat er geen lichaam meer is die gedachten kan verbergen. Wanneer een overledene aan iets denkt, dan is het onmiddellijk zichtbaar. Swedenborg beweerde ook dat het niet mogelijk is om karaktereigenschappen te verbergen. Alles is helder zichtbaar. De uiterlijke façade verdwijnt en na een tijdje zal iedereen er laten zien wat hij werkelijk voelt of denkt, aldus Swedenborg.²⁶⁸ In *Happinez* kwam verder het idee aan bod dat de ziel verschillende ontwikkelings-/bewustzijnsniveaus heeft en dat de ziel na het overlijden een verdere 'reis' maakt waarbij 'lessen kunnen worden geleerd'. De ziel zou na het overlijden niet gelijk verlicht zijn. Het is interessant dat dit idee ook bij Swedenborg te vinden is. De overledenen zouden samenleven in een gemeenschap waarin ze overeenstemmende karakters en overeenstemmende spirituele ontwikkelingsstadia hebben.²⁶⁹ Volgens hem is het doel van de overledene aan slechte eigenschappen te werken en spirituele vooruitgang te boeken. Zo gaan ze steeds naar hogere regionen van het hiernamaals. Er is geen strikte scheiding tussen hel en hemel. De dood zou een 'kleine interruptie' in een eeuwige ontwikkeling naar – hopelijk - steeds meer geestelijke perfectie en innerlijke zuiverheid.²⁷⁰ Swedenborg leefde ten tijde van de Verlichting. Zoals ik in de inleiding heb genoemd, houdt het beeld van het hiernamaals verband met de betreffende samenleving en tijdsgeest. Het is in deze periode geweest dat het idee op kwam van het verder leren in de hemel op spiritueel niveau. Zoals we in *Happinez* kunnen onderscheiden, heeft dit idee grotendeels standgehouden. Het werken aan persoonlijke, innerlijke en spirituele groei is gangbaar in de nieuwe spiritualiteit.²⁷¹ Echter zien we in het artikel van Bob Coppes op basis van BDE-en een tegenovergesteld idee, namelijk dat alle kennis die er is, voor de overledene toegankelijk zou zijn. In het hiernamaals zoals Calvijn en Luther dit tijdens de reformatie voorstelden, was de universele kennis ook direct kenbaar voor de overledene wanneer deze in de hemel kwam.²⁷² Een ander idee over de hemel is dat hier geen tijd en ruimte bestaan volgens Coppes. Swedenborg bespreekt dit idee eveneens. Hij zegt dat ruimte, tijd en afstand in het hiernamaals nauwelijks betekenis hebben. Reizen zou door een soort telekinese plaatsvinden. De grootte van het verlangen naar een bepaalde bestemming, bepaalt hoe snel de overledene daar is.²⁷³

Alle uitspraken over de hemel die ik in *Happinez* heb gevonden waren positief. Het zou er prachtig zijn, de plek waar het mooi en goed is. Ten slotte zou iemand zelf kunnen bepalen of hij

²⁶⁶ Linda Woodhead, 'Real religion and fuzzy spirituality? Taking sides in the sociology of religion', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the self and the digital* (Leiden en Boston 2010) 31-48, aldaar 38.

²⁶⁷ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 185.

²⁶⁸ Ibidem, 188.

²⁶⁹ Ibidem, 185.

²⁷⁰ Ibidem, 186.

²⁷¹ Stef Aupers en Dick Houtman, 'Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.) *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, (Leiden en Boston 2010) 1-29, aldaar 7.

²⁷² Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 173.

²⁷³ Ibidem, 191.

na zijn overlijden naar de hemel gaat. Dit heeft ook overeenkomsten met de ideeën van Swedenborg. Iedereen zou naar de hemel mogen; christenen, heidenen en moslims. Het is wel belangrijk dat ze de juiste innerlijke zuiverheid hebben. In dit idee komt ook terug dat Swedenborg een ‘kind van zijn tijd is’. De katholieken krijgen het namelijk te verduren in het hiernamaals, de hel heeft veel volgelingen van de paus. Swedenborg vindt namelijk dat de roomse kerk gefaald heeft.²⁷⁴

3.2.6 De hel, het Laatste Oordeel en de wederopstanding?

Een aantal concepten die van oudsher met het hiernamaals verbonden zijn, staan niet of nauwelijks in *Happinez*. Bijvoorbeeld het idee van een oordeel na de dood. Van het geloof in het oude Egypte tot de islam, van Plato tot het hindoeïsme, in diverse religieuze tradities zijn verschillende ideeën om te bepalen of iemand naar een hemel of hel gaat.²⁷⁵ Ook in het christendom bestaat dit idee. Echter is het Laatste Oordeel en de wederopstanding van de doden met het daarbij horende eeuwige leven in een aantal stromingen van het christendom – en overigens ook in de islam - onderdeel van het geloof. Het Laatste Oordeel houdt in dat Jezus terug komt op aarde en God de mensen definitief berecht waardoor ze naar de hemel of hel gaan.²⁷⁶ In *Happinez* komt het Laatste Oordeel slechts een keer ter sprake in het interview met soefimeester Johannes Witteveen. Hij beschrijft dat het Laatste Oordeel een ‘innerlijk gebeuren’ is, niet een berechting door een godheid. Het idee van de wederopstanding – de letterlijke wederopstanding van het lichaam – heb ik in *Happinez* niet kunnen onderscheiden. Om deze reden behandel ik de huidige stand van zaken met betrekking tot het Laatste Oordeel niet. Overigens komt het gebrek aan het Laatste Oordeel wel overeen met de ideeën van Swedenborg.

Het is opvallend dat het idee van de ‘hel’ in *Happinez* nauwelijks voorkomt. Alleen in het artikel van Bob Coppes staan bijschriften bij schilderijen, hierin wordt de hel genoemd. Daarnaast beschrijft Coppes over negatieve ervaringen die lijken op beschrijvingen van de hel. Echter eindigen de meeste ervaringen positief, als iemand dit maar zelf wil. Hierin zien we de nadruk op ‘het zelf’, kenmerkend voor de nieuwe spiritualiteit. De positieve inslag en het gebrek aan ‘negatief-beladen’ hoofdthema’s van *Happinez* heb ik in paragraaf 2.3.2 besproken. De nadruk op het positieve en het gebrek negatieve thema’s in *Happinez* komt in de frequentie van het schrijven over hemel en hel tot uiting. Daarnaast past het nalaten van schrijven over de hel bij de huidige tijdsgeest in westerse samenlevingen.

In vroegere tijden was het geloof in de hel wijdverspreid. De voorstellingen op timpanen en zuilen in romaanse en gotische kathedralen en schilderijen van kunstenaars ten tijde van de Renaissance maakten dat de hellevrees onder de bevolking groot was. De angst voor de afschrikwekkende beelden van de hel zorgden er idealiter voor dat mensen op het rechte pad bleven.²⁷⁷ Tijdens de reformatie en contrareformatie in de 16^e eeuw was de hel onderdeel van een allesomvattend heilsplan. Naast de functie dat de angst voor de hel mensen op het juiste pad

²⁷⁴ Ibidem, 189.

²⁷⁵ Over het oude Egypte: Hiroshi Obayashi (red.), *Death and afterlife, perspectives of world religions* (New York 1992) 43; over de islam, idem, 125; over Plato, idem 60; over het hindoeïsme: Derksen e.a., *Atlas hiernamaals*, 60.

²⁷⁶ Terence Penelhum, ‘Christianity’, in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 31-47, aldaar 40.

²⁷⁷ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 159.

moest houden, had de hel een eschatologische functie. De hel was namelijk het definitieve antwoord op de kwestie van de eindbestemming van alle ongelovigen, apostaten, heidenen en opstandelingen. Pastors en predikanten gebruikten in deze tijd de hel als centraal onderwerp in hun preken.²⁷⁸ Ten tijde van de Verlichting nam het geloof in de hel onder de bevolking steeds meer af.²⁷⁹ Zoals geschreven in mijn inleiding gelooft 40% van de Nederlandse bevolking volgens het onderzoek *God in Nederland* van 2006 in een leven na de dood. Daarvan gelooft slechts de helft in de hemel. Dit houdt in dat één op de vijf Nederlanders in de hemel gelooft. Slechts 14% van de ondervraagden gelooft in de hel.²⁸⁰ Dit betekent dat 5,6% van de Nederlanders in de hel gelooft, een zeer klein percentage.

Uit het voorgaande kan ik concluderen dat er voorstellingen van het hiernamaals - de hemel – in *Happinez* voorkomen, maar dit sluit niet uit dat de auteur in hetzelfde artikel schrijft over het terugkomen op de aarde, de wedergeboorte. De hemel en het terugkomen op aarde, reïncarnatie, sluiten elkaar niet uit. Deze ideeën bespreek ik in de volgende paragraaf.

3.3 Reïncarnatie (en verlichting)

De termen 'reïncarnatie' en 'verlichting' zijn centrale begrippen in het boeddhisme en het hindoeïsme. Echter schrijft Plato in zijn werken *Phaidon* en *De staat* al over reïncarnatie - het terugkeren van de ziel in een ander lichaam.²⁸¹ We zouden wellicht kunnen spreken van een vorm van verlichting bij Plato. Plato stelt namelijk dat alle zielen terug moeten naar de aarde, behalve de zielen die 'gezuiverd' zijn door de filosofie. Zij zijn bevrijd van het lichaam en ze gaan naar een onderkomen dat onbeschrijflijk mooi is.²⁸²

In het hindoeïsme is 'moksha', oftewel verlichting, het ultieme doel van de mens. 'Moksha' is een term uit het Sanskriet en betekent 'vrijheid'. Het houdt in dat de ziel bevrijd is van de cyclus geboorte-dood-wedergeboorte, ook wel 'samsara' genoemd. 'Samsara' hangt nauw samen met 'karma'. 'Karma' staat voor de wet van oorzaak en gevolg. Alle daden die in een mensenleven zijn verricht, hebben positieve en negatieve gevolgen voor de morele en spirituele dimensies in volgende levens.²⁸³ 'Karma' was in mijn onderzoek daarom een attenderend begrip in *Happinez*. Wie 'moksha' bereikt, heeft een juist begrip van het zelf en zijn de beperkingen van 'tijd' niet meer aanwezig. Ook is iemand vrij van lijden, verlangens en is iemand onsterfelijk. Een juist begrip van het zelf houdt in dat het zelf ('atman') niet geïdentificeerd kan worden met het fysieke lichaam of de geest. Het zelf is in essentie eeuwig en onveranderlijk. Het is identiek aan 'brahman', God.²⁸⁴ In paragraaf 3.3.5. kom ik hierop terug.

²⁷⁸ Ibidem, 176.

²⁷⁹ Ibidem, 197.

²⁸⁰ Bernts e.a., *God in Nederland*, 49-50.

²⁸¹ Helen North, 'Ancient greek religion', in: Hiroshi Obayashi (red.), *Death and afterlife. Perspectives of world religions* (New York 1992) 49-64, aldaar 61.

²⁸² Idem.

²⁸³ Anantanand Rambachan, 'Hinduism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 66-86, aldaar 70-71.

²⁸⁴ Idem. De meningen zijn verdeeld over de relatie tussen atman-brahman in het hindoeïsme. De stroming die ik hier en in paragraaf 3.3.5 bespreek is van de filosoof Sankara. Zijn filosofie is non-dualistisch en dit zien we terug in *Happinez*.

Het boeddhisme hanteert 'nirvana' als het begrip voor verlichting. Siddharta Gautama Boeddha bereikte verlichting onder de bodhi-boom.²⁸⁵ De inzichten die Boeddha kreeg tijdens zijn verlichting waren ten eerste de herinneringen aan al zijn vorige levens. Daarnaast zag hij de cyclus voor alle wezens van geboorte-dood-wedergeboorte. Ten slotte kreeg hij inzicht in de boeddhistische waarheden.²⁸⁶ Dit zijn de vier nobele waarheden: 1) Het leven is lijden; 2) De oorzaak van het lijden is verlangen; 3) Er is een oplossing voor het lijden: 'nirvana'; 4) 'Nirvana' is te bereiken door het volgen van het achtvoudige pad.²⁸⁷ Bij het bereiken van 'nirvana' ontkomt iemand, evenals bij 'moksha', aan de 'samsara'. In het boeddhisme is ook het geloof in 'bodhisattva's'. Een 'bodhisattva' is een verlicht wezen dat ervoor kiest om andere mensen te begeleiden en in de 'samsara' te blijven.²⁸⁸ 'Bodhisattva' was naast 'karma' een attenderend begrip in mijn onderzoek.

In hoofdstuk 2 heb ik toegelicht dat madame Blavatsky in de theosofie de concepten karma en reïncarnatie heeft samengevoegd met het idee van het streven van de ziel naar eenwording.²⁸⁹ Godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff stelt dat hoewel bijna alle 'new agers' in reïncarnatie geloven, het fundamentele element is dat er een progressieve spirituele evolutie plaatsvindt dat al voor de geboorte is ingezet en na de dood doorgaat. Reïncarnatie is hierin een cruciaal onderdeel, maar de focus ligt op het langere proces.²⁹⁰

De concepten van reïncarnatie en verlichting komen in *Happinez* meer dan eens voor. In paragraaf 3.3.5 verbind ik de ideeën zoals dit in *Happinez* is weergegeven met godsdienstwetenschappelijke literatuur over deze vormen van hiernamaals.

3.3.1 Columns

In de columns spreekt alleen journaliste Susan Smit over reïncarnatie.²⁹¹ Ze bespreekt dat ze door middel van de regressietherapie heeft ervaren dat er 'zoiets bestaat als reïncarnatie'.²⁹² De term verlichting komt in de columns vaker voor. Ex-yogi Tijn Touber heeft vanaf de zesde editie van 2011 een column in *Happinez* waarin hij 'verlichting' regelmatig bespreekt. Zo schrijft hij dat 'stil worden en luisteren' het geheim van genialiteit is – dat is volgens hem hetzelfde als het geheim van verlichting. Mensen dienen te luisteren naar 'onzelf, de ander, de natuur, God, het grote plan'.²⁹³ In een volgende column van Touber gaat het over 'een andere realiteit die minstens zo reëel is: die van eenheid achter de verscheidenheid'. Touber doelt hiermee op een 'eenheidservaring' die iemand kan hebben tijdens het mediteren of in de natuur. Dit is volgens hem hetzelfde als 'een moment van diepe verstillings, vrede, helderheid, inzicht, verlichting of

²⁸⁵ Boeddha betekent 'de Ontwaakte'.

²⁸⁶ Frank Reynolds, 'Buddhism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 157-167 aldaar 159.

²⁸⁷ Eve Mullen, 'Tibetan Buddhist views on death: compassion and liberation', in: Lucy Bregman (red.), *Death & dying in world religions* (Dubuque 2009) 105-117, aldaar 106. Het achtvoudige pad houdt in: juist begrip, juiste intentie, juist spreken, juist handelen, juist levensonderhoud, juist inzet, juist aandacht en juiste concentratie.

²⁸⁸ Eve Mullen, 'Tibetan buddhist views on death: compassion and liberation', in: Lucy Bregman (red.), *Death & dying in world religions* (Dubuque 2009) 105-117, aldaar 115.

²⁸⁹ Wouter Hanegraaff, *New age religion*, 383.

²⁹⁰ Ibidem, 222.

²⁹¹ Zie hiervoor het citaat op blz. 32 van deze scriptie.

²⁹² Susan Smit, 'Uniek', *Happinez* 5 (nr. 4, 2007) 121.

²⁹³ Tijn Touber, 'Het geheim van genialiteit', *Happinez* 9 (nr. 6, 2011) 45.

extase.' Toubert vraagt zich af of 'we' tevreden zijn met momenten van 'heelheid'. Hij stelt dat iemand een volledig mens is wanneer hij zich thuis voelt in beide dimensies (de heelheid, oftewel de andere dimensie en de verscheidenheid, oftewel onze huidige wereld). Dit zou de volgende stap in 'onze evolutionaire ontwikkeling' zijn: 'geleefde verlichting, praktische spiritualiteit, eenheid in verscheidenheid'.²⁹⁴ In een andere column schrijft Toubert over lachen:

*Lachen is pure overgave. Alle gevoel van afgescheidenheid, tijd en ruimte, vallen weg in die bevrijdende schaterlach en dat lijkt als twee druppels water op de beschrijvingen van eenheidservaringen van yogi's, meesters en monniken door de eeuwen heen. Lachen is verlichting.*²⁹⁵

Vanaf de tweede editie van 2012 heeft journaliste Rémi van der Elzen een column in *Happinez*: 'Rémi zoekt Verlichting'. Ze geeft hierin een beschrijving van een behandeling, workshop of evenement op het gebied van spiritualiteit waar zij is geweest. Ze beschrijft echter dat ze 'nog een lange weg te gaan [heeft] naar de zegenrijke staat van liefdevolle compassie en verlichting'.²⁹⁶

3.3.2 Interviews

In de interviews is het begrip reïncarnatie vaak onderwerp van gesprek. Bijvoorbeeld in het interview met medium Derek Ogilvie waarin hij spreekt over het verschil tussen een ziel en geest.²⁹⁷ De ziel zou onsterfelijk zijn, goddelijk. Op het moment dat een persoon 'overgaat', komt te overlijden, blijft er een 'afdruk bestaan van de ziel', dit noemt Ogilvie de geest. Wanneer iemand incarneert, komt de ziel in het lichaam, en na het overlijden blijft de geest bestaan. Er zijn dus vele geesten van één ziel. Op een gegeven moment heeft de ziel genoeg ervaringen verzameld en is het compleet, dan komt de ziel niet meer terug op aarde.²⁹⁸ Het new age gedachtegoed van ervaringen opdoen en 'leren van de lessen in het leven' komt in dit artikel duidelijk naar voren. In een ander interview met de vrouwelijke boeddhistische lama Tsultrim Allione wordt gesproken over het vinden van een nieuwe lama, de incarnatie van een oude lama.²⁹⁹

In de rubriek 'Geloof, hoop en liefde', spreekt zich tot 2011 maar één geïnterviewde uit over het geloof in reïncarnatie, namelijk schrijfster Marion Bloem. Ze zegt dat ze deze gedachte prettig vindt en vertelt over haar zoon die op vierjarige leeftijd over zijn vorige leven sprak.³⁰⁰ In 2011 spreken drie bekende Nederlanders in deze rubriek over hun geloof in reïncarnatie. Actrice Hadewych Minis gelooft in reïncarnatie omdat ze het een prettige gedachte vindt. Verder gelooft ze dat 'dingen niet voor niets gebeuren'.³⁰¹ Het laatste gelooft voormalig zangeres Angéla Kramers ook. Zij noemt dit karma, iets dat richting geeft aan het leven. Ze gelooft in reïncarnatie omdat ze

²⁹⁴ Tijn Toubert, 'Kosmische danser', *Happinez* 9 (nr. 7, 2011) 75.

²⁹⁵ Tijn Toubert, 'Stil', *Happinez* 10 (nr. 5, 2012) 77.

²⁹⁶ Rémi van der Elzen, 'Klankkino', *Happinez* 10 (nr.5, 2012) 73.

²⁹⁷ Inez van Oord, 'Derek Ogilvie over zijn life changing moment', *Happinez* 6 (nr. 6, 2008) 52-57, aldaar 54.

²⁹⁸ Idem.

²⁹⁹ Inez van Oord, 'Lama Tsultrim Allione', *Happinez* 7 (nr. 1, 2009) 24-29, aldaar 25.

³⁰⁰ Marlies Kieft, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 7 (nr. 6, 2009) 60.

³⁰¹ Anouk Horsthuis, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 9 (nr. 3, 2011) 78.

zich niet kan en wil voorstellen dat ‘wij allemaal maar één keer op aarde komen en dan oplossen in... het niets.’³⁰² Actrice Halina Reijn gelooft ook in reïncarnatie en karma. Zij zegt hierover:

*Alles, ook elke gedachte heeft gevolgen. Het is geen simplistische schuld-en-boetesysteem. Op een veel subtielere manier dan wij kunnen bevroeden, vlechten de draden van karma zich door onze verschillende levens heen. In elk leven hebben we de kans om te groeien, te leren. Niet in de zin van kennis opstapelen, maar als een ui die je afpelt. Alles ligt al in je besloten - je hoeft alleen maar los te laten.*³⁰³

Over verlichting spreekt één persoon zich uit in de rubriek ‘Geloof, hoop en liefde’, namelijk predikante Abeltje Hoogenkamp. Ze zegt dat ze nog lang niet verlicht is maar hieraan werkt.³⁰⁴

In één chakra-interview is reïncarnatie onderwerp van gesprek. Cabaretière Nilgün Yerli beschrijft dat een waarzegster haar toekomst wilde voorspellen. De waarzegster zei dat Yerli voor de laatste keer op aarde was en ze niet meer terug hoefde. ‘You reached the nirvana’.³⁰⁵

De Tibetaanse lama en arts Tulku Lobsang spreekt over karma en de ‘conceptuele geest’. De wereld zou een reflectie zijn van de eigen gedachten, waarmee mensen de scheppers van het eigen leven worden:

*Je kunt creëren wat je maar wilt: hemel of hel. Uiteindelijk is het doel om helemaal vrij te worden van het lijden. Dan ben je liefde, verlichting.*³⁰⁶

In een interview met sjamaan Kiesha Crowther komen zowel verlichting als reïncarnatie ter sprake. Ze spreekt over een ‘Ik ben’ (vertaling van ‘I am’) dat voor haar hetzelfde is als haar hogere zelf en haar ziel. Dit ‘Ik ben’ komt volgens haar uit de goddelijke bron en heeft ervoor gekozen om ‘een klein gedeelte van onszelf naar deze aarde te sturen om als mens te incarneren. (...) Het leven op aarde draait om leren’. De mens kan door lessen te leren groeien. Daarnaast zegt ze dat ‘God de Grote Geest is die alles vervult. Het is energie, verlichting, bewustzijn, liefde.’³⁰⁷ Ten slotte spreekt ze over een ‘nieuwe tijd’ waarin de mensheid een ‘hoger bewustzijnsniveau’ krijgt. Er waren twee mogelijkheden, de mensheid zou verdwijnen of verlicht raken. Volgens Crowther zijn er ‘genoeg mensen die vanuit hun hart leven, waardoor de tweede optie mogelijk is’.³⁰⁸

Ook in een interview met Sri Sri Ravi Shankar komt reïncarnatie aan bod. Lisette Thooft vraagt tijdens een congres aan hem of hij een oude ziel heeft. Daarop antwoordt hij:

*Iedereen hier [op het congres] heeft een oude ziel. We zijn hier allemaal al heel vaak geweest. (...) Voor sommigen is het de laatste keer. En dan heb je de keuze of je nog terugkomt of niet. Ik heb ervoor gekozen om terug te komen, omdat ik nog veel te doen heb hier.*³⁰⁹

³⁰² Anouk Horsthuis, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 9 (nr. 5, 2011) 69.

³⁰³ Rinske Hillen, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 9 (nr.6, 2011) 94.

³⁰⁴ Arjan Visser, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 9 (nr.7, 2011) 61.

³⁰⁵ Pieter Webeling, ‘Liefde is het enige wapen dat heelt. Het chakra-interview met Nilgün Yerli.’, *Happinez* 10 (nr.4, 2012) 95-104, aldaar 104.

³⁰⁶ Janneke Jonkman, ‘Geloof, hoop en liefde’, *Happinez* 9 (nr. 6, 2011) 97.

³⁰⁷ Susan Smit, ‘Samen kunnen we de wereld creëren waarvan we dromen’, *Happinez* 9 (nr. 1, 2011) 26-30, aldaar 29.

³⁰⁸ Ibidem, 30.

³⁰⁹ Lisette Thooft, ‘Stilte in je hoofd is een bron van geluk’, *Happinez* 10 (nr. 6, 2012) 25-31, aldaar 30.

3.3.3 Thema-artikelen

Evenals bij de categorie 'hemel' staat de meeste informatie over reïncarnatie in de langere artikelen. Bijvoorbeeld in het artikel van journalist Hidde Tangerman: 'Reïncarnatie: Ieder leven is een les'.³¹⁰ Hij noemt voorbeelden van kinderen die nauwkeurige details geven van een vorig leven. Deze kinderen herkennen bepaalde mensen uit een vorig leven. Ze weten namen, gebeurtenissen en plekken feilloos te beschrijven en aan te wijzen. De rode draad in het artikel is het idee dat de mens in elk leven een bepaalde taak te vervullen heeft en lessen te leren:

*Totdat we uiteindelijk onze doctorsgraad in de levenskunst halen, verlichting bereiken en met het goddelijke herenigd worden. Dan is de cyclus van dood en wedergeboorte ten einde.*³¹¹

Tangerman gaat ook in op de periode tussen de levens. De ziel zou volgens zijn spiritueel leraar Sri Chimoy teruggaan naar de zielenwereld. Hier rust de ziel uit en verwerkt zij de ervaringen uit dit leven. Daarnaast zou zij zich bewust voorbereiden op het volgende leven. De schrijver haalt een Duitse reïncarnatietherapeut, Trutz Hardo, aan. Deze man voerde mensen tijdens regressies terug naar de periode tussen hun vorige dood en hun huidige geboorte. Uit hun ervaringen bleek dat het hiernamaals een soort kuuroord is waar de ziel van het aardse avontuur kan uitrusten. Ook zou er een evaluatie plaatsvinden met de persoonlijke spirituele gidsen over het leven dat net is afgesloten. Welke lessen heeft de ziel geleerd, waar kan zij nog aan werken, met welke mensen valt nog iets uit te werken? Er zou een levensplan worden opgesteld met een aantal opties voor het volgende leven. De ziel verwerkt in dat volgende leven de ervaringen die haar verder helpen. Ook het begrip karma komt aan bod, 'een dosis tegenslag' wordt aan het levensplan toegevoegd als er nog 'karmische rekeningen openstaan uit vorige levens'.³¹² In het hiernamaals overziet de ziel het leven 'vanuit een hogere wijsheid'. De ziel beseft ten volle dat hetgeen in de planning ligt uiteindelijk haar ontwikkeling ten goede komt. In Azië en Afrika is wetenschappelijk onderzoek gedaan naar reïncarnatie door de Amerikaanse psychiater Ian Stevenson. Hij heeft verhalen verzameld over kinderen die herinneringen hadden aan vorige levens. Van 65 kinderen bleken de herinneringen en de feiten zo vaak overeen te komen dat Stevenson alleen 'reïncarnatie' als verklaring kon geven.³¹³

In een ander artikel staat het idee van de 'soulmate' centraal.³¹⁴ Het begrip soulmate komt uit de new age hoek, aldus journaliste Lisette Thoof. Ze raadpleegt de reïncarnatiedeskundige Hans ten Dam over dit begrip. Hij stelt dat 'soulmates' wellicht vele levens met elkaar zijn opgetrokken en met wie iemand in het huidige leven iets belangrijks moet oplossen of bereiken. In de parapsychologische literatuur zijn vele gevallen beschreven van mensen die elkaar in voorspellende dromen hebben gezien en die elkaar tijdens de daadwerkelijke ontmoeting gelijk herkennen.

³¹⁰ Hidde Tangerman, 'Reïncarnatie: Ieder leven is een les', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 92-97.

³¹¹ *Ibidem*, 95.

³¹² *Ibidem*, 97.

³¹³ *Idem*.

³¹⁴ Lisette Thoof, 'Waarom 'klikt' het?', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 50-55.

In *Happinez* zijn artikelen gepubliceerd over de geschiedenis van de new age.³¹⁵ Zo wordt Helena Blavatsky de ‘moeder van de new age’ genoemd. Zij was degene die de theosofie heeft ontwikkeld. Ze bezat paranormale gaven en ze stond in contact met het ‘astrale licht van de Akasha’. Dit zou een geestelijke dimensie zijn waar ‘alles wat ooit gezegd, gedacht en geschreven is’, ligt opgeslagen. Ook zou ze degene zijn geweest die de begrippen ‘karma’ en ‘reïncarnatie’ in het Westen heeft geïntroduceerd, zo staat in het artikel. In hoofdstuk 2 heb ik de bijdrage van madame Blavatsky aan de ‘new age’ toegelicht.

Eerder zagen we al columns van Tijn Touber over verlichting, hier schreef hij ook boeken over. In de boekbespreking van *Verlicht leven* stelt hij dat iedereen op het allerdiepste niveau al verlicht is:

*De ziel is intact en alle geluk en vrede is er al. Alleen de emotionele en mentale niveaus zijn daar meestal niet mee in overeenstemming. Dáár moet iemand werk verrichten, zonder de donkerste emoties uit de weg te gaan, zodat alles op één lijn komt.*³¹⁶

In een thema-artikel over ‘tijd’ schrijft Tijn Touber ook over verlichting. Hij haalt de relativiteitstheorie van Albert Einstein aan. Deze theorie liet zien dat voorwerpen die ‘sneller dan het licht’ bewegen, buiten de tijd en ruimte staan. Touber stelt dat dit te ervaren is ‘op het niveau van de geest’, met ‘gedachten en gevoelens’. In dromen, tijdens meditatie en onder invloed van bepaalde drugs comprimeren mensen gebeurtenissen die op materieel niveau dagen of maanden duren, tot enkele ogenblikken. Dit is ook het geval bij mensen die bijna-doodervaringen hebben gehad, aldus Touber. Hij schrijft ook dat het ervaren van de tijdloze ruimte het doel is van de meeste spirituele tradities en dit heeft diverse benamingen gekregen: ‘samadhi, nirwana, ontwaken, verlichting’. ‘Wie sneller reist dan het licht, maakt zich los van de tijdelijkheid van het lichaam en de stoffelijke wereld en is op dat moment verlicht’.³¹⁷

De idee dat ieder mens een kern van diepe innerlijke vrede kent, komt in een artikel uit 2008 voor. Dit inzicht krijgt de Amerikaanse hersenonderzoekster Jill Bolte Taylor tijdens een herseninfarct, waarbij zij zelf deze staat van ‘zijn’ bereikt. De functies van de linkerhersen helft vallen dan uit waardoor de rechterhersen helft hoogtij viert – ‘alsof ze in het paradijs is’. De rechterhersen helft maakt geen onderscheid, waardoor iemand eenheid ervaart met alles en iedereen. Wanneer iemand vanuit de rechterhersen helft leeft, dan draagt hij vrede, liefde, mededogen en plezier uit. Bolte Taylor ervoer een overweldigend gevoel van vrede – verlichting - en heeft over deze ervaring een boek geschreven.³¹⁸

In de bovenstaande artikelen ligt het accent op het huidige leven en ligt het hiernamaals buiten beschouwing. Zelfs in een artikel over de Boeddha en verlichting, gaat het niet over het beëindigen van de samsara, zoals de cyclus van geboorte en wedergeboorte ook wel wordt genoemd.³¹⁹

³¹⁵ Hidde Tangerman, ‘De wijsheid van Helena Blavatsky’, *Happinez* 8 (nr. 4, 2010) 68-73.

³¹⁶ Susan Smit, ‘Verlicht leven- neem je schaduw mee’, *Happinez* 8 (nr. 4, 2010) 31.

³¹⁷ Tijn Touber, ‘Wat is tijd?’, *Happinez* 7 (nr. 5, 2009) 100-102, aldaar 102.

³¹⁸ Ingrid Melenberg, ‘De twee kanten van ons brein. De weg naar nirwana? Rechtsaf!’, *Happinez* 6 (nr. 7, 2008) 60-65.

³¹⁹ George Hulskramer, ‘Boeddha bereikte met vallen en opstaan verlichting. De boodschap van Boeddha’, *Happinez* 7 (nr. 7, 2009) 108-114, aldaar 110.

In een aantal thema-artikelen komen 'reïncarnatie' en 'verlichting' zijdelings voor. Dit zien we bijvoorbeeld in een artikel over wijsheid. Hierin schrijft Lisette Thooft dat iemand geen goeroe nodig heeft als hij 'een zeer oude ziel is die in vorige levens opgedane wijsheid nu bewust kan leven'.³²⁰ In het thema-artikel over de vrije wil en het lot, het determinisme, bespreekt Thooft 'karma'. Ze stelt dat de manier waarop de vorige levens zijn geleid, voor een groot deel bepalen hoe het huidige leven eruit ziet. Zo is iemand dus wel zelf de oorzaak van hetgeen er in het huidige leven gebeurt, maar heeft zich dit voorgedaan in vorige levens.³²¹

In een artikel over energie haalt Thooft 'de oosterse filosofieën' aan. Ze beschrijft dat de vitale energie van een mens een slang is, 'kundalini' volgens 'wijze boeken en goeroes'. Deze slang zou in de onderste chakra's opgerold liggen. Het doel in het leven is om de slang uit te laten strekken van de onderste naar de bovenste chakra's en nog verder, dan is iemand verlicht. In het oosten zeggen ze dat Shiva, de hemelse energie, zich dan verenigt met de godin Shakti, de aardse energie. 'Dan ben je wat een mens zou moeten zijn, een goede geleider, een doorgeefluik voor de geestelijke wereld, een goede antenne voor spirituele informatie.'³²² Het idee van verlichting bereiken door goed stromende energie door alle chakra's, kundalini, komt ook in een artikel van Ingrid Melenberg voor. Dit zou komen doordat iemand in verbinding staat met 'het goddelijke, het universum'.³²³

Schrijver Geert Kimpen bespreekt in een artikel het gedachtegoed van filosofe Anne Finch. Deze vrouw was volgens hem overtuigd van de eeuwigheid van het leven. Ze zag het huidige leven als onderdeel van een eeuwige cyclus, waarin iedereen steeds weer transformeert naar een nieuwe vorm van leven. Het volgende leven kon volgens haar beter zijn, wanneer iemand goed leefde, en slechter, wanneer iemand niets van het leven hadden gemaakt.³²⁴

3.3.4 Overige rubrieken

Reïncarnatie, verlichting en karma zijn populaire onderwerpen voor boeken, zo blijkt uit mijn onderzoek in *Happinez*. Er staan vele boekbesprekingen in het magazine waarin deze concepten het onderwerp zijn. Door middel van regressietherapie worden mensen teruggebracht naar vorige levens, maar ook naar 'de periode tussen – aardse - levens in'. In het boek *De zielenreis* analyseert de schrijver deze specifieke periode. Er komt naar voren wat iemand voelt na het sterven, wat er met de ziel gebeurt in afwachting van de wedergeboorte. De overledene zou tot inzicht komen en uitrusten van het leven op aarde.³²⁵

Er is ook geschreven over reïncarnatie in artikelen over andere culturen. Bijvoorbeeld in een artikel over Tibetaanse kunst.³²⁶ Met name mandala's zijn bedoeld om de mens te helpen in de sfeer van de 'bodhisattva's' te komen. Een 'bodhisattva' is een manifestatie van een hoger

³²⁰ Lisette Thooft, 'Ga je eigen wijze weg', *Happinez* 9 (nr.5, 2011) 44-48, aldaar 46.

³²¹ Lisette Thooft, 'Kies je of wordt je gekozen?', *Happinez* 9 (nr.3, 2011) 46-50, aldaar 48.

³²² Lisette Thooft, 'Nooit meer moe. Energieslupers en energiegevers', *Happinez* 9 (nr. 6, 2011) 46-50, aldaar 49.

³²³ Ingrid Melenberg, 'Chakra's bronnen van levenskracht. Laat je energie stromen', *Happinez* 10 (nr. 1, 2012) 60-64, aldaar 62.

³²⁴ Geert Kimpen, 'Het gedachtegoed van filosofe Anne Finch. In ieder mens onthult God een stukje van zichzelf', *Happinez* 10 (nr. 6, 2012) 70-75, aldaar 72.

³²⁵ Susan Smit, 'Tussen twee levens', *Happinez* 8 (nr. 5, 2010) 33.

³²⁶ Nan Luursema, 'Tibetaanse kunst van Tashi Norbu. Expressie van het heilige', *Happinez* 5 (nr. 3, 2007) 140-145, aldaar 142.

wezen dat nog een laatste keer op aarde komt in de gedaante van een mens. Deze ziel 'staat de mensheid bij en wijst haar op het pad naar bewustzijn en verlichting'. Het is een ziel die louter uit compassie, mededogen bestaat, een laatste incarnatie voordat de ziel definitief een god wordt, een redder van de wereld en een ziel die permanent en letterlijk wordt opgenomen in het witte licht, aldus journaliste Nan Luursema.

Journaliste Rémi van der Elzen reist samen met 'sjamanendocent' Alberto Villoldo de 'Via Illuminata' (de verlichte weg) af, een spiritueel pad langs oude ceremoniële plekken in Peru. Villoldo is van mening dat verlichting te maken heeft met innerlijke vrede en creativiteit. De 'hogere' hersenen, de neocortex dient geheeld en wakker gemaakt te worden. Van der Elzen is blij dat verlichting bij deze sjamaan niet een 'onbereikbaar ascetisch leven [is] dat zich in bijna permanente lotushouding op wortels kauwend dient te voltrekken'. Ook noemt Van der Elzen dat de sjamanen ervan overtuigd zijn dat het paradijs hier en nu is, en niet na de dood op ons wacht.³²⁷ Van der Elzen ontvangt tijdens deze reis de 'Munay Ki' rit. Met deze rit wordt het 'vibratieniveau van de chakra's verhoogd'. Daardoor kan degene die bij de rite aanwezig is 'zich verbinden met de 'verlichten' of 'earthkeepers': lichtwezens die mensen begeleiden in een proces van heling'.³²⁸

In besprekingen van boeken, films en tentoonstellingen komt reïncarnatie tevens ter sprake. Zo vertelt Peter Jonkers, secretaris van 'Krishnamurti Nederland' dat Jiddu Krishnamurti werd beschouwd als reïncarnatie van Boeddha.³²⁹ In het boek *Een spiritueel redmiddel* schrijft auteur Ainslie MacLeod over 'onverklaarbare angsten en weerstanden' die volgens haar te maken hebben met vorige levens.³³⁰ In de film *Uncle Boonmee* komt reïncarnatie aan bod omdat de hoofdpersoon over vorige levens nadenkt en de geesten van zijn overleden vrouw en een 'in een aap veranderde' zoon ziet.³³¹

3.3.5 Parallellen met godsdienstwetenschappelijke literatuur

De manieren waarop 'reïncarnatie' en 'verlichting' in *Happinez* zijn neergezet, vergelijk ik in deze paragraaf met godsdienstwetenschappelijke literatuur. Ten eerste analyseer ik hoe 'verlichting' in *Happinez* wordt gepresenteerd. De manier waarop dit gebeurt is naar mijn idee niet eenduidig. In het hindoeïsme zijn er diverse visies op verlichting. Zo is het volgens de traditie van filosoof Sankara mogelijk om verlichting te verkrijgen tijdens het leven, maar stelt de filosoof Ramanuja dat verlichting pas mogelijk is na het fysieke overlijden.³³² We vinden beide tradities terug in *Happinez*.

Daarnaast zijn er veel visies op de inhoud van 'verlichting'. Alleen al in het hindoeïsme zou het kunnen dat iemand in de aanwezigheid van God is, een tweede optie is dat verlichting een diepe, droomloze slaap inhoudt, voor een ander is het een ervaring van puur bewustzijn, zonder

³²⁷ Rémi van der Elzen, 'Jij bent degene op wie je hebt gewacht. Een sjamanistische reis door Peru', *Happinez* 9 (nr. 6, 2011) 32-43, aldaar 35.

³²⁸ Ibidem, 39.

³²⁹ Ingrid Donsu, 'De tijdloze wijsheid van Krishnamurti', *Happinez* 10 (nr.5, 2012) 75.

³³⁰ 'Uit een vorig leven', *Happinez* 9 (nr. 7, 2011) 101.

³³¹ *Happinez* 9 (nr.3, 2011) 87.

³³² Anantanand Rambachan, 'Hinduism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 66-86, aldaar 71.

de grenzen van het eigen zijn.³³³ Echter gaat Tijn Toubert een stap verder met zijn interpretatie van verlichting. Hij beweert dat iemand kan 'besluiten' om verlicht te zijn. Daarnaast vergelijkt hij verlichting met lachen. Ook spreekt Toubert naast hersenonderzoekster Jill Bolte Taylor over de eenheidservaring die tijdens verlichting optreedt. Dit komt overeen met het idee van Sankara. Wanneer iemand verlichting bereikt is er juist begrip van het 'zelf', namelijk dat er geen onderscheid is tussen het zelf en 'brahman', God.³³⁴ Sjamaan Villoldo stelt dat verlichting met innerlijke vrede en creativiteit te maken heeft. Toubert gebruikt verlichting als een term om aan te duiden dat iemand innerlijke rust heeft gevonden. Bij de manier waarop verlichting in *Happinez* is omschreven ligt het accent op het huidige leven, het hiernamaals komt dan niet aan bod.

In *Happinez* zien we ook de link tussen verlichting en chakra's. Wanneer alle energie door de chakra's stroomt, hetgeen ze 'kundalini' noemen, kan iemand verlichting bereiken. Ten slotte zegt sjamaan Kiesha Crowther over verlichting dat dit een mogelijkheid is voor de mensheid. Er zou een 'nieuwe tijd' komen met een 'hoger bewustzijnsniveau'. Diverse keren staan er in *Happinez* artikelen waarin de auteurs verlichting, reïncarnatie en karma zijdelings noemen. Het lijkt erop alsof de auteurs van *Happinez* het bestaan van deze fenomenen veronderstellen.

Het tweede opvallende aspect dat geheel past binnen de nieuwe spiritualiteit is de nadruk op de eigen ervaring. Susan Smit ervaart dat 'reïncarnatie' bestaat, Tijn Toubert ervaart dat 'verlichting' bestaat. Het fenomeen 'ervaring is verklaring' is karakteristiek voor de new age kringen, aldus godsdiensthistoricus Olav Hammer.³³⁵

Het medium Derek Oglivie en sjamaan Kiesha Crowther spreken beide over reïncarnatie en vooral datgene wat incarneert. Oglivie spreekt over een ziel met meerdere geesten. Crowther spreekt over het 'I am', waarvan een gedeelte reïncarneert. Het 'I am' is vergelijkbaar met het hogere zelf of de ziel, zo zegt ze. Deze ideeën komen overeen met het new age gedachtegoed. Hanegraaff beschrijft dat – hoewel verschillende termen gangbaar zijn – bij het overlijden het 'ego'-bewustzijn sterft. Het onderbewuste wordt bewust en het bovenbewuste ontwaakt en is actief.³³⁶ In vergelijking met Oglivie en Crowther kunnen we zeggen dat het bovenbewuste hetzelfde is als de ziel en het 'I am'. Het onderbewuste is te vergelijken met de geest en 'een gedeelte van de 'I am' '. Het vijfde aspect dat uit *Happinez* valt af te leiden is hiermee verbonden: het idee dat het leven – en de dood en wedergeboorte – een leerproces is. We zien dit idee in het interview met Crowther, maar ook in het artikel 'Reïncarnatie: Ieder leven is een les'.³³⁷ In dit artikel staat ook beschreven dat de ziel zelf een volgend leven kiest en beziet welke lessen zij nog moet leren. Dit is volgens Hanegraaff kenmerkend voor new age.³³⁸ Eveneens typerend voor new age is het geloof dat de eigen werkelijkheid gecreëerd wordt.³³⁹ Ook dit zien we terug in *Happinez* bij de Tibetaanse lama en arts Tulku Lobsang.

³³³ William Cully Allen, 'On death and after in brahmanic hindu India', in: Lucy Bregman (red.), *Death and dying in world religions*, (Dubuque 2009) 91-104 aldaar 99.

³³⁴ Anantanand Rambachan, 'Hinduism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 66-86, aldaar 70-71.

³³⁵ Olav Hammer, 'I did it my way?', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, (Leiden en Boston 2010) 47-67, aldaar 62.

³³⁶ Hanegraaff, *New age religion*, 225.

³³⁷ Hidde Tangerman, 'Reïncarnatie: Ieder leven is een les', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 92-97.

³³⁸ Hanegraaff, *New age religion*, 226.

³³⁹ Idem.

Bij de categorie 'hemel' zagen we het geloof in engelen, geesten en gidsen. In de artikelen die ik onder de categorie 'reïncarnatie en verlichting' heb geplaatst zien we het geloof in bodhisattva's, verlichten en 'earthkeepers'. Het zou ook kunnen dat mensen elkaar in diverse levens zijn tegengekomen, dit zagen we in het artikel over 'soulmates'.

In de rubriek 'Geloof, hoop en liefde' komt (de behoefte aan) zingeving van de dood expliciet naar voren. Schrijfster Marion Bloem, actrice Hadewych Minis en voormalig zangeres Angéla Kramers stellen alle drie reïncarnatie prettig te vinden en zich niet te kunnen voorstellen dat er niet meer is dan één leven.

Ik kan concluderen dat uit de analyse van de categorie 'reïncarnatie en verlichting' blijkt dat de focus op het huidige leven ligt in *Happinez*. Daarnaast staat het idee van groeien en lessen leren, in het huidige en de volgende levens, centraal. Dit sluit aan op de ideeën die heersen in de new age hoek. Hierbij is de dood slechts een onderdeel van de levenscyclus en niet het einde.³⁴⁰ Uit de godsdienstwetenschappelijke literatuur over nieuwe spiritualiteit kon ik tevens het gebrek aan denkbeelden over de dood en het hiernamaals afleiden. Het accent ligt op het 'hier en nu'. Het leven na de dood is niet van groot belang, zo stelt ook godsdienstsocioloog Paul Heelas.³⁴¹

3.4 Het Niets

De derde categorie van het hiernamaals die ik heb onderscheiden in *Happinez* is de voorstelling dat er na de dood 'niets' is. Dit idee komt, evenals het idee van reïncarnatie, voor bij Plato. Hij stelt in *Apologie* dat Socrates twee opties voor de dood had. De dood als niets is de ene optie, de dood als een plek waar alle overledenen samen komen is de andere optie. De dood als 'niets' zou een droomloze slaap zijn.³⁴² Een andere benaming hiervoor is de annihilatie. Zowel bij de epicuristen als de stoïcijnen was het idee van 'de dood als niets' gangbaar. Deze 'filosofie als levenskunst' beschreef ik in paragraaf 2.3.1. Stoïcijnse filosoof Lucretius (100-55 v.Chr.) stelde bijvoorbeeld dat de dood het definitieve einde van alles was. De dood was volledig en onherroepelijk.³⁴³ In *Happinez* komt dit idee zeer gering voor. Ondanks of juist dankzij dit gegeven heb ik gekozen om dit als categorie voor het hiernamaals te behandelen. Anders dan bij de categorieën 'hemel' en 'reïncarnatie' maak ik geen onderverdeling in rubrieken omdat de frequentie waarin 'de dood als niets' voorkomt te gering is.

3.4.1 Het Niets in *Happinez*

Het idee dat er na de dood 'niets' is, staat voornamelijk in de rubriek 'Geloof, hoop en liefde'. Zo zegt zanger Theo Nijland dat hij gelooft dat hij er op een dag 'gewoon' niet meer is.³⁴⁴ Acteur Bastiaan Ragas 'kan niet zoveel met de verhalen over het hiernamaals' en gelooft niet dat hij

³⁴⁰ Hanegraaff, *New age religion*, 513 en Stef Aupers en Dick Houtman, 'Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, (Leiden en Boston 2010) 1-29, aldaar 7.

³⁴¹ Paul Heelas, *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism* (Malden en Oxford 2008) 39.

³⁴² Helen North, 'Ancient greek religion', in: Hiroshi Obayashi (red.), *Death and afterlife. Perspectives of world religions* (New York 1992) 49-64, aldaar 59.

³⁴³ Derksen e.a., *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals*, 40.

³⁴⁴ Roxane Catz, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 5 (nr. 5, 2007) 93.

overleden dierbaren terug zal zien.³⁴⁵ Cabaretier Paul van Vliet beschrijft spijt te hebben dat hij geen eigen kinderen heeft gekregen, want 'kinderen zijn je hiernamaals. Zonder hen stopt je leven definitief'.³⁴⁶ Muzikant Harry Sacksioni zegt in het chakra-interview:

*Ik geloof niet in reïncarnatie, God, karma of de duivel. Al die mensen die hopen op een leven na de dood begrijp ik niet. Is dit leven dan niet schitterend genoeg?*³⁴⁷

In de reisreportages vinden we ook de voorstelling van de dood als niets. Bijvoorbeeld in het artikel over de Inca's in Peru, waar Inez van Oord op het idee kwam om het magazine *Happinez* op te starten.³⁴⁸ De Inca's geloven dat de dood niet bestaat en dat de ziel terug gaat naar de eenheid. In een ander artikel zegt de Russische geoloog en 'hoeder van de vallei' Danil Mamyev dat hij en zijn sjamanistische stam niet geloven in een hemels paradijs. Het land zou hen alles bieden 'wat de ziel nodig heeft om een complete ontwikkeling door te maken'.³⁴⁹ Ten slotte spreekt schrijver Tommy Wieringa in een boekbespreking over de dood: 'Het is de leegte van het niet-zijn die ik sterk met de dood associeer'.³⁵⁰

Het is opvallend dat het idee dat er na de dood niets is, nauwelijks voorkomt in *Happinez*. Geen enkele spirituele meester spreekt over deze optie, alleen bekende Nederlanders en twee mensen uit buitenlandse cultureel-levensbeschouwelijke tradities. Naar mijn idee heeft dit te maken met het positieve gedachtegoed dat *Happinez* onderschrijft.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik als definitie voor het hiernamaals gehanteerd: *de toestand/omstandigheden waarin de ziel verkeert na het fysieke overlijden*. Ik heb onderzocht welke voorstellingen van het hiernamaals in *Happinez* voorkomen. Ik heb hiervoor een onderverdeling gemaakt in de categorieën 'hemel (en hel)', 'reïncarnatie en verlichting' en 'het niets'. Deze drie voorstellingen zijn allen bij de filosoof Plato te vinden. Uit mijn analyse heb ik een aantal conclusies getrokken. Ten eerste hebben de voorstellingen van de hemel in *Happinez* sterke overeenkomsten met de ideeën van mysticus Emmanuel Swedenborg. Dit is niet verwonderlijk: Swedenborg is een grote inspirator voor het occultisme, dit is de voorloper van new age en hiermee van de nieuwe spiritualiteit. De tweede conclusie is dat de nadruk in *Happinez* op positieve voorstellingen ligt. We zagen een gebrek aan de voorstellingen van de hel, het Laatste Oordeel en 'het niets'. Mijns inziens past dit bij het positieve imago van *Happinez*.

Als derde zien we in de categorie 'reïncarnatie en verlichting' de nadruk op het 'hier en nu' liggen, op het huidige leven. Dit is passend bij de new age/ nieuwe spiritualiteit. Het idee dat de dood wel bij het leven hoort, maar niet centraal staat, komt in *Happinez* naar voren. De dood is

³⁴⁵ Pauline Bijster, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 7 (nr. 5, 2009) 61.

³⁴⁶ Marlies Kieft, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 77.

³⁴⁷ Pieter Webeling, 'Eén zijn met het publiek is totale euforie. Het chakra-interview met Harry Sacksioni' *Happinez* 10 (nr. 6, 2012) 109-118, aldaar 118.

³⁴⁸ Inez van Oord, 'Weerzien in Peru', *Happinez* 10 (nr. 2, 2012) 40-49, aldaar 47. Eerder besproken in paragraaf 2.1.1.1.

³⁴⁹ Arita Baaijens, 'Op zoek naar Shambhala', *Happinez* 10 (nr. 7, 2012) 30-39, aldaar 37.

³⁵⁰ Susan Smit, 'De dyanmica van begeerte', *Happinez* 5 (nr. 4, 2007) 43.

onderdeel van de cyclus van geboorte-dood-wedergeboorte. Het is daarnaast een leercyclus, de ziel leert door de diverse levens haar lessen en maakt spirituele groei door.

Ten slotte zien we dat voorstellingen van de hemel, verlichting en reïncarnatie elkaar in *Happinez* niet uitsluiten. Zo zou het kunnen dat de ziel na het fysieke overlijden in een (tussentijdse?) hemel komt, weer terug op aarde komt en uiteindelijk in de definitieve hemel komt, oftewel verlichting bereikt. Ook dit aspect is kenmerkend voor de nieuwe spiritualiteit. Elke traditie heeft eenzelfde kern, er zijn andere benamingen voor, maar er wordt naar hetzelfde verwezen. Dit zien we ook terug in *Happinez'* voorstellingen van het hiernamaals.

4. Het succes van *Eindeloos bewustzijn*

Death is simply a shedding of the physical body like the butterfly shedding its cocoon. It is no different from taking off a suit of clothes one no longer needs. It is a transition to a higher state of consciousness where you continue to perceive, to understand, to laugh, and to be able to grow. (...) For me, death is a graduation.
~ Elisabeth Kübler - Ross³⁵¹

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat er twee manieren zijn om 'informatie' te krijgen over het hiernamaals: door bijna-doodervaringen en door het 'contact met overledenen'. Dit laatste is - volgens de mensen die hierin geloven - mogelijk via telepathisch contact, door middel van een medium of het zien van geestverschijningen. In de studie van cardioloog Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* (2007), komen beide manieren voor, zo zien we verderop in dit hoofdstuk.³⁵²

Ik heb ervoor gekozen de analyse van beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* te contextualiseren door *Eindeloos bewustzijn* hieraan te koppelen. De redenen om voor dit boek te kiezen zijn ten eerste de originele koppeling tussen het 'eindeloos bewustzijn' en bijna-doodervaringen. Pim van Lommel is een toonaangevend persoon op het gebied van het onderzoek naar de bijna-doodervaring. In zijn boek staan belangrijke laatste ontwikkelingen en een mogelijke verklaring voor dit verschijnsel in de vorm van een 'eindeloos bewustzijn'. Voor geestelijk verzorgers is het van belang op de hoogte te zijn van deze nieuwe ontwikkelingen. De kerken geven in de huidige tijd geen duidelijk antwoord meer op de vraag wat er na de dood gebeurt, Van Lommel geeft een mogelijk 'nieuw antwoord'.

In dit hoofdstuk ga ik in op de deelvraag in hoeverre de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* overeenkomstig is met de beeldvorming van het hiernamaals in *Eindeloos bewustzijn*. Ter inleiding introduceer ik de auteur van het boek, waarna ik de these van het boek beschrijf. Ook beantwoord ik de vraag hoe het boek is ontvangen door het 'publiek', de wetenschap en in *Happinez*. Een beschrijving van de parallellen tussen *Eindeloos bewustzijn* en *Happinez* vindt aan het einde van dit hoofdstuk plaats. Deze parallellen zijn te plaatsen in de traditie van de levensspiritualiteit.³⁵³ Vervolgens ga ik in op de vraag waarom *Eindeloos bewustzijn* met betrekking tot de beeldvorming van het hiernamaals populair is. Ten slotte beantwoord ik de deelvraag.

4.1 Pim van Lommel

Pim van Lommel (1943) heeft geneeskunde gestudeerd aan de Universiteit van Utrecht en heeft zich gespecialiseerd in de cardiologie. Hij was van 1977 tot 2003 werkzaam als cardioloog in het Rijnstate Ziekenhuis in Arnhem. Hij publiceerde diverse artikelen over cardiologie.³⁵⁴ In de inleiding van het boek *Eindeloos bewustzijn* beschrijft Van Lommel hoe hij in 1969 voor het eerst in

³⁵¹ <http://www.ekrfoundation.org/quotes/>, geraadpleegd op 23-10-2013.

³⁵² Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* (7de druk; Kampen 2008, 1^e druk; 2007).

³⁵³ In paragraaf 1.4.6 heb ik beschreven waarom *Happinez* tot de levensspiritualiteit behoort. In paragraaf 4.4.3 toon ik dit aan voor *Eindeloos bewustzijn*.

³⁵⁴ http://www.pimvanlommel.nl/?pim_van_lommel, geraadpleegd op 27-12-2012.

aanraking kwam met het fenomeen dat nu bijna-doodervaring (BDE) wordt genoemd.³⁵⁵ Een patiënt op de hartbewaking kreeg een hartstilstand en werd tweemaal gedefibrilleerd.³⁵⁶ Na de tweede poging kwam de patiënt na vier minuten bewusteloosheid weer bij. Het personeel - onder wie Van Lommel - was opgelucht na deze geslaagde reanimatie. De patiënt was daarentegen erg teleurgesteld en emotioneel. Hij vertelde over een tunnel, over een prachtig landschap en mooie kleuren en muziek. Van Lommel was op dat moment net begonnen met zijn opleiding cardiologie en leerde hierin dat het niet mogelijk was bewustzijn te ervaren tijdens een periode van bewusteloosheid.

Na de eerste kennismaking met de BDE heeft Van Lommel jarenlang niets met deze informatie gedaan. In 1986 komt hier verandering in, Van Lommel leest dan het boekje van de psychiater George Ritchie, *Terugkeer uit de dood* (1978). Ritchie overleed aan de gevolgen van een dubbele longontsteking in 1943. Hij werd klinisch doodverklaard door de dienstdoende arts. Een ziekenbroeder overtuigde de arts om Ritchie een adrenaline-injectie toe te dienen, ter hoogte van het hart. Na negen minuten 'dood' te zijn geweest kwam Ritchie weer bij bewustzijn. Tijdens deze periode heeft hij een uitgebreide ervaring gehad waarvan hij zich veel aspecten kon herinneren. Hij schrijft hier in 1978 zijn boek over en geeft als psychiater colleges aan studenten hierover. Een van de studenten, Raymond Moody, ging zich verdiepen in de bijzondere ervaringen die patiënten kunnen hebben tijdens kritische medische situaties. Hij schreef in 1975 het boek *Leven na dit leven*.³⁵⁷ Hierin introduceert hij de term Near-Death Experience (NDE), in het Nederlands vertaald als bijna-doodervaring.³⁵⁸

Na het lezen van deze boeken blijft Van Lommel geïntrigeerd door de vraag hoe het mogelijk is dat iemand tijdens een hartstilstand bewustzijn kan ervaren en of dit vaker voorkomt. Daarom begon hij in 1986 patiënten die een hartstilstand hadden overleefd, vragen te stellen naar hun eventuele herinneringen. Dit was het begin van zijn onderzoek naar bijna-doodervaringen; Van Lommel noemt dit een soort 'pilot'-studie.³⁵⁹ In 1988 kreeg het onderzoek een vastere vorm en zette Van Lommel samen met de psychologen Ruud van Wees en Vincent Meijers een grootschalige, prospectieve studie naar bijna-doodervaringen in Nederland op.³⁶⁰ In dit tienjarig onderzoek zijn 344 patiënten ondervraagd die een hartstilstand in het ziekenhuis hebben overleefd. Hiervan bleken 62 personen een bijna-doodervaring te hebben gehad.³⁶¹ Het onderzoek viel onder verantwoordelijkheid van de stichting *Merkawah*, de Nederlandse afdeling van *IANDS*

³⁵⁵ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* 13. Een lijst van de waargenomen elementen in een BDE, volgens de indeling van Raymond Moody, is te vinden in bijlage 1. In deze specifieke lijst staan de meeste kenmerken van BDE van alle indelingen die Van Lommel bespreekt. Daarom heb ik deze lijst opgenomen in de bijlage.

Over de geschiedenis van het fenomeen bijna-doodervaring weid ik verderop in dit hoofdstuk uit.

³⁵⁶ Defibrilleren is het geven van een stroomstoot om de hartslag te herstellen. Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 157.

³⁵⁷ Raymond Moody, *Leven na dit leven: het onderzoek van een verschijnsel: voortbestaan na lichamelijke dood* (Naarden 1977) Oorspronkelijke titel: *Life after life* (Covington 1975).

³⁵⁸ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* 15.

³⁵⁹ *Ibidem*, 128.

³⁶⁰ *Ibidem*, 129. Prospectief houdt in dat de patiënten worden benaderd met een bij het begin van het onderzoek omschreven diagnose. Een retrospectieve studie is een studie naar gebeurtenissen die in het verleden hebben plaatsgevonden, vaak met een grote selectie patiënten. Hierdoor zijn de resultaten van deze studies minder betrouwbaar dan bij een prospectieve studie. Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 359.

³⁶¹ http://www.pimvanlommel.nl/?eindeloos_bewustzijn, geraadpleegd op 28-12-2012.

(International Association of Near-Death Studies).³⁶² Stichting *Merkawah* is in 1988 opgericht door onder anderen de bovenstaande onderzoekers – dus ook Pim van Lommel. Het primaire doel van de stichting is het verrichten van wetenschappelijk onderzoek naar het verschijnsel bijna-doodervaringen. Ook geeft *Merkawah*, zo staat op de website, voorlichting over bijna-doodervaringen en brengt ze lotgenoten met elkaar in contact.³⁶³ *Merkawah* is ontstaan vanuit de Nederlandse afdeling van de *Elisabeth Kübler- Ross stichting*.³⁶⁴ De Zwitsers-Amerikaanse psychiater en rouwtherapeut Elisabeth Kübler- Ross (1926-2004) was een pionier en autoriteit op het gebied van stervensbegeleiding en rouwverwerking. Zij zag – op basis van gesprekken met stervenden en haar eigen (bijna-dood)ervaring – de dood als een overgang, als een ‘andere vorm van leven’, zoals het citaat aan het begin van dit hoofdstuk illustreert.³⁶⁵

Van Lommel was co-auteur van diverse boeken en artikelen over bijna-doodervaringen. In 2001 publiceert het gerenommeerde medische tijdschrift *The Lancet* de resultaten van het grootschalige onderzoek.³⁶⁶ Van Lommel maakt in het artikel een vergelijking met eerdere, Amerikaanse onderzoeken naar bijna-doodervaringen. Aan het slot van het artikel stelt hij de relatie tussen het bewustzijn en de hersenen ter discussie:

*With lack of evidence for any other theories for NDE, the thus far assumed, but never proven, concept that consciousness and memories are localised in the brain should be discussed. (...) NDE pushes at the limits of medical ideas about the range of human consciousness and the mind-brain relation.*³⁶⁷

Dit idee van een bewustzijn dat zich buiten de hersenen bevindt, werkt Van Lommel in *Eindeloos bewustzijn* uit 2007 verder uit, zoals we in de volgende paragraaf zien.

4.2 *Eindeloos bewustzijn: de these van Van Lommel*

Eindeloos bewustzijn. Een veelbelovende titel. Waar Van Lommel in het artikel in *The Lancet* alleen de resultaten van het gedane onderzoek presenteert en de relatie tussen hersenen en bewustzijn ter discussie stelt, gaat hij in zijn boek een stap verder. Hij werkt een andere visie op deze relatie uit om een mogelijke verklaring te geven voor het verschijnsel BDE. Ik beschrijf eerst de opbouw van het boek met hierin aandacht voor de basis van zijn onderzoek, de bijna-doodervaring. Ik zet de grote lijn van het betoog van Van Lommel uit, waarmee ik de inhoud van dit omvangrijke boek te kort doe. Het doel is echter niet om in detail uit te leggen wat Van Lommel in dit boek vertelt, maar om in het volgende hoofdstuk antwoord te kunnen geven op de vraag in hoeverre *Eindeloos*

³⁶² <http://www.merkawah.nl/over-merkawah>, geraadpleegd op 27-12-2012. IANDS is een internationale organisatie uit de Verenigde Staten die de studie naar BDE wil bevorderen en de kennis van het verschijnsel wil verspreiden. De organisatie is in 1977 opgericht door onder andere psychiater Raymond Moody. Zie hiervoor <http://iands.org/about-iands/history.html>, geraadpleegd op 03-01-2012.

³⁶³ Idem.

³⁶⁴ <http://www.kubler-ross.nl/e-kubler-ross/gedachtegoed/>, geraadpleegd op 23-10-2013.

³⁶⁵ Idem. Elisabeth Kübler-Ross heeft vele boeken geschreven over sterven en rouwen, bijvoorbeeld: *Dood, het laatste stadium van innerlijke groei* (Baarn 1976) en *Lessen voor levenden. Gesprekken met stervenden* (Baarn 1981).

³⁶⁶ <http://www.sciencedirect.com.proxy-ub.rug.nl/science/article/pii/S0140673601071008>, Pim van Lommel, ‘Near-death experience in survivors of cardiac arrest: a prospective study in the Netherlands’, geraadpleegd op 27-12-2012.

³⁶⁷ Ibidem, 2044.

bewustzijn voorziet in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. Daarnaast leg ik het belangrijkste idee van Van Lommel - het eindeloos bewustzijn – uit. Ten slotte bespreek ik aspecten die mij opvallen in het boek van Van Lommel en die van belang zijn voor de centrale vraag van de scriptie.

4.2.1 De opbouw van Eindeloos bewustzijn

Voordat Van Lommel de definitie van een bijna-doodervaring beschrijft, begint hij met de aanleiding voor zijn onderzoek, die ik in de vorige paragraaf heb beschreven. De definitie van een bijna-doodervaring volgens Van Lommel luidt als volgt:

*Volgens mijn definitie is een bijna-dood ervaring (BDE) de (gemelde) herinnering van alle indrukken tijdens een bijzondere bewustzijnstoestand, met enkele specifieke elementen zoals het ervaren van een tunnel, het licht, een levenspanorama, het ontmoeten van overleden personen of het waarnemen van de eigen reanimatie. Deze bijzondere bewustzijnstoestand kan optreden tijdens een hartstilstand, dus tijdens een periode van klinische dood, maar ook bij een ernstige ziekte of zonder duidelijke medische oorzaak.*³⁶⁸

Hij vervolgt zijn betoog met een illustratie van een bijna-doodervaring en de psychologische gevolgen van deze ingrijpende gebeurtenis.³⁶⁹ Van Lommel bespreekt vervolgens de eerdere onderzoeken en het Nederlandse onderzoek dat de basis vormt voor zijn boek. De ‘onvermijdelijke conclusie’ van deze onderzoeken luidt volgens Van Lommel dat:

*Bewustzijn met herinneringen, en soms met waarneming, ervaren kan worden tijdens de periode van bewusteloosheid. Dus tijdens de periode dat de hersenen geen meetbare activiteit meer vertonen en alle functies van de hersenen zoals lichaamsreflexen, hersenstamreflexen en ademhaling zijn uitgevallen.*³⁷⁰

Zoals Van Lommel ook in zijn artikel in *The Lancet* stelt, wordt de samenhang tussen de hersenen en het bewustzijn door dit gegeven - het ervaren van helder bewustzijn tijdens een periode van bewusteloosheid - aan het wankelen gebracht. Om deze relatie opnieuw te overdenken doet hij in de volgende twee hoofdstukken een medisch betoog over de functie van de hersenen. Uit onderzoeken over de relatie tussen de activiteiten van de hersenen en ervaringen in het bewustzijn, blijkt dat ze wel met elkaar correleren, maar dat het niet duidelijk is wat de oorzaak en wat het gevolg is.³⁷¹ De conclusie die Van Lommel hieruit trekt - in navolging van andere neurowetenschappers - is dat de hersenen in staat zijn om het ervaren van bewustzijn mogelijk te maken, maar niet te produceren.³⁷²

³⁶⁸ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 34.

³⁶⁹ Een lijst van de waargenomen elementen in een BDE, volgens de indeling van psychiater Raymond Moody, is te vinden in bijlage 1. De reden voor het opnemen van deze specifieke indeling is omdat deze het meest uitgebreid is van alle indelingen die Van Lommel bespreekt.

³⁷⁰ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* 150.

³⁷¹ *Ibidem*, 174.

³⁷² *Ibidem*, 189.

Aan de hand van verschillende termen uit de kwantumfysica die van toepassing zijn op BDE, komt Van Lommel bij de these van zijn boek: het bestaan van een eindeloos bewustzijn.³⁷³ Hij plaatst de BDE in de context van verschillende wereldgodsdiensten en hun mystieke tradities, met als titel: 'Er is niets nieuws onder de zon'. Ten slotte bespreekt hij veel gestelde vragen met betrekking tot BDE en de praktische betekenis van BDE. In de epiloog bestudeert Van Lommel BDE-en en de verhouding met de wetenschap, de gezondheidszorg en het huidige westerse mensbeeld.

4.2.2 'Eindeloos bewustzijn': de definitie van Van Lommel

Wat bedoelt Van Lommel met 'eindeloos bewustzijn'? Om dit te begrijpen is het van belang om een term uit de kwantumfysica uit te leggen: 'non-lokaliteit'. Dit is een van de belangrijkste begrippen uit de kwantumfysica, aldus Van Lommel. Volgens hem is het een essentieel begrip om de relatie tussen de hersenen en het bewustzijn te begrijpen.³⁷⁴ Met mijn achtergrond als godsdienstwetenschapper en geestelijk verzorger in opleiding zijn de kwantumfysische begrippen moeilijk te doorgronden. Toch zal ik proberen de begrippen non-lokaliteit en eindeloos bewustzijn uit te leggen. Non-lokaliteit is het principe dat twee gescheiden deeltjes elkaar op afstand ogenblikkelijk kunnen beïnvloeden.³⁷⁵ Het betekent een verbondenheid die altijd en overal op elk moment aanwezig is, onafhankelijk van de afstand. Van Lommel geeft met dit principe een mogelijke verklaring voor de ervaring dat iemand die een BDE heeft gelijk bij een dierbare is wanneer hij aan die persoon denkt. Iemand kan tijdens een BDE overal zijn, plaats en tijd spelen geen rol meer. Van Lommel concludeert hieruit dat het mogelijk is non-lokaal verbonden te zijn met het bewustzijn van andere mensen. Zo is het ook mogelijk om contact te hebben met overleden dierbaren. Via 'gedachtenoverdracht' is het mogelijk dat de levenden met de overledenen communiceren. Op dit idee, het contact met overledenen, kom ik later terug. Een ander element in de BDE is de levensterugblik waarin zowel het eigen gevoel als dat van de anderen gevoeld wordt. Ook bij een levensvoorblik spelen plaats en tijd geen rol.³⁷⁶ Een andere conclusie die Van Lommel uit de non-lokaliteit trekt is het idee dat alles met alles verbonden is, er bestaat een coherentie in gebeurtenissen.

Vanuit de non-lokaliteit ontstaat in de kwantumfysica het begrip van de non-lokale ruimte, aldus Van Lommel:

Een meerdimensionale ruimte waar alleen sprake is van mogelijkheden, ook wel waarschijnlijkheidsgolven genoemd, waar niets vastligt, waar geen materie aanwezig is en waar tijd en afstand geen rol spelen. (...) In de non-lokale ruimte is sprake van een verborgen

³⁷³ Kwantumfysica is ontstaan aan het begin van de vorige eeuw als reactie op de klassieke fysica. In de klassieke fysica heerst het idee dat de objectieve werkelijkheid volgens bepaalde regels tot stand komt. De waargenomen werkelijkheid is in de fysieke wereld ook objectief werkelijk. De kwantumfysica daarentegen stelt dat wanneer er geen waarneming van een kwantumobject plaatsvindt, dit geen definitieve locatie in tijd en ruimte heeft en geen vaststaande eigenschappen. Zie hiervoor: Van Lommel *Eindeloos bewustzijn*, 209. Van Lommel baseert zich bij deze informatie op diverse (kwantum)fysici zoals Alain Aspect, Nicolas Gisin en Steven Weinberg. Zie hiervoor: Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 217/218.

³⁷⁴ Ibidem, 211.

³⁷⁵ Ibidem, 210.

³⁷⁶ Ibidem, 208.

*werkelijkheid die op kwantumniveau voortdurend invloed uitoefent op onze fysieke wereld, die het complement is van de non-lokale ruimte.*³⁷⁷

Van Lommel stelt dat het non-lokale bewustzijn of het eindeloze bewustzijn plaatsvindt in de non-lokale ruimte. Hij vergelijkt het eindeloos bewustzijn met het internet. Internet ontstaat niet door de computer zelf, maar de computer maakt het mogelijk dat internet ontvangen wordt. De hersenen zijn onze 'computer' en maken het mogelijk dat wij het bewustzijn ontvangen. Wanneer de computer is uitgeschakeld, betekent dit niet dat er geen internet meer is. De websites bestaan nog wel, we kunnen ze alleen niet ontvangen. Zo is het ook met het bewustzijn. Als de hersenen geen activiteit meer vertonen, is het bewustzijn nog wel aanwezig. Tijdens het leven kan de mens aspecten van het bewustzijn in het lichaam ervaren als het 'waakbewustzijn'. Wanneer bij een hartstilstand de hersenen geen activiteit meer vertonen wordt het mogelijk het oneindige, non-lokale, eindeloze bewustzijn te ervaren; dit is een BDE.³⁷⁸ Wanneer een lichaam sterft verdwijnt het waakbewustzijn maar blijft het oneindige bewustzijn 'eeuwig bestaan'. Dit laatste idee is voor mijn onderzoek van belang, Van Lommel stelt dus dat het eindeloze bewustzijn - te vergelijken met de onstoffelijke ziel, hoewel Van Lommel dit niet zo noemt- na de dood blijft bestaan.

Naast het idee dat het eindeloos bewustzijn eeuwig is en na de fysieke dood blijft voortbestaan, biedt Van Lommel met dit idee een verklaring voor de mogelijkheid van contact met overledenen, visioenen, mystieke eenheidservaringen en 'hooggevoeligheid'.³⁷⁹ De elementen die in een BDE plaatsvinden, kunnen ook tijdens andere bewustzijnsverruimende ervaringen plaatsvinden, zo stelt Van Lommel. Dit zijn de 'doodsangst-ervaringen' die optreden op het moment dat iemand een schijnbaar onvermijdelijke dood tegemoet treedt. Daarnaast noemt Van Lommel de 'identieke ervaringen', waarbij iemand bijvoorbeeld gevoelens van wanhoop, eenzaamheid of verlatenheid heeft. Ten slotte noemt Van Lommel 'de ervaringen van een verruimd bewustzijn'. Dit kan plaatsvinden tijdens een meditatie of totale ontspanning (een verlichtingservaring), tijdens regressietherapie of tijdens het gebruik van geestverruimende middelen (drugs).³⁸⁰

4.2.3 De rol van 'wetenschap' in Eindeloos bewustzijn

De aandacht die Van Lommel besteedt aan de verhouding tot de wetenschap is een relevant aspect in *Eindeloos bewustzijn*. Vanaf het begin van het boek maakt Van Lommel duidelijk dat hij het 'reductionistische' en 'materialistische' perspectief van de huidige wetenschap niet (meer) ondersteunt; het schiet te kort om een verklaring te geven voor het verschijnsel BDE.³⁸¹ Hij stelt een inclusieve wetenschap voor die 'vrij toegankelijk' is, 'volkomen open' en die niets uitsluit.³⁸² In navolging van wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn stelt Van Lommel dat veel wetenschappers proberen om feiten en theorieën in te passen in het geaccepteerde, materialistische paradigma. Wanneer dit niet mogelijk is worden ze 'abnormale bevindingen' genoemd en genegeerd of

³⁷⁷ Ibidem, 210.

³⁷⁸ Ibidem, 248.

³⁷⁹ Ibidem, 287-291.

³⁸⁰ Ibidem, 286-286.

³⁸¹ Ibidem, 16.

³⁸² Ibidem, 21.

belachelijk gemaakt. BDE-en schaarft Van Lommel onder deze abnormale bevindingen. Hij pleit er voor, om BDE-en en het bewustzijn niet alleen op materialistische gronden te verklaren, maar om ook de subjectieve aspecten (gevoelens, intuïtie en inspiratie) een rol te laten spelen. Met de materialistische gronden doelt Van Lommel op de werkelijkheid die alleen is gebaseerd op fysiek waarneembare gegevens.³⁸³ Van Lommel lijkt zich er sterk van bewust dat zijn onderzoek op veel kritiek stuit, vooral vanuit de wetenschap. Diverse keren gaat hij hierop in en verdedigt zich.³⁸⁴ Na de publicatie van het boek zal hij zich nog vele malen verdedigen, zo zien we in de volgende paragraaf.

4.3 Reacties op het boek

Eindeloos bewustzijn verscheen in november 2007 bij uitgeverij Ten Have. Inmiddels is het boek toe aan de achttiende druk en zijn er meer dan 140.000 exemplaren van verkocht.³⁸⁵ Op de website van Van Lommel wordt het boek als 'bestseller' bestempeld.³⁸⁶ In 2008 is het boek door een comité van boekverkopers en bibliothecarissen genomineerd voor de NS-publieksprijs. Het boek is door het publiek echter niet verkozen.³⁸⁷ Het boek is vertaald in het Engels, Duits, Frans, Spaans en Pools.³⁸⁸ Daarnaast is er in 2011 een verfilming van het boek uitgekomen.³⁸⁹ Van Lommel is naar aanleiding van het boek uitgenodigd in diverse tv-programma's.³⁹⁰ Geconcludeerd kan worden dat het boek veel gelezen is en er inmiddels een grote belangstelling bestaat voor het verschijnsel BDE.

Er zijn zeer uiteenlopende reacties op *Eindeloos bewustzijn*. Door mensen die een BDE - of een andere spirituele, paranormale ervaring - hebben gehad werd Van Lommels boek met enthousiasme ontvangen. Voor hen was het een bevestiging dat een wetenschapper hun ervaring serieus nam, zo valt te lezen op de website van Van Lommel. Ter illustratie:

*Eindelijk, eindelijk! Zoveel jaar zoekend rondgelopen, bang om mijn ervaringen te delen na het overlijden van mijn vriend. Hij nam meerdere malen contact met me op na zijn overlijden. Nu zie ik eindelijk een aanknopingspunt over het hoe en waarom dit wel degelijk een "echte" ervaring was en geen fantasie van een depressieve geest. Dankzij een revolutionaire uiteenzetting van Mr. Van Lommel voel ik me eindelijk niet meer alleen. Dank, dank.*³⁹¹

³⁸³ Ibidem, 23.

³⁸⁴ Ibidem, 324-326 en 348.

³⁸⁵ Marieke Kwak, 'Gegrepen door bijna-doodervaringen', *Dagblad van het Noorden (Editie Zuidoost-Drenthe)* (07-09-2013) 20.

³⁸⁶ http://www.pimvanlommel.nl/?eindeloos_bewustzijn, geraadpleegd op 26-08-2013.

³⁸⁷ <https://nspublieksprijs.nl/ns-publieksprijs>, geraadpleegd op 03-01-2013. Van 1987 tot en met 1991 was de Publieksprijs voor het Nederlandse Boek een oeuvreprijs. Vanaf 1992 werd de prijs uitgereikt aan een boek dat tijdens de verkiezingsperiode door het Nederlandse volk was gekozen. Sinds 2001 zijn de Nederlandse Spoorwegen sponsor van de prijs en hierdoor is de naam veranderd in NS Publieksprijs. De prijs wordt jaarlijks uitgereikt. Het winnende boek ontvangt de titel 'Boek van het jaar'.

Zie hiervoor: <http://web.cpnb.nl/cpnb/campagne.vm?c=53>, geraadpleegd op 03-01-2013.

³⁸⁸ <http://www.pimvanlommel.nl/?international>, geraadpleegd op 03-01-2013.

³⁸⁹ <http://www.eindeloosbewustzijndefilm.nl/>, geraadpleegd op 03-01-2013.

³⁹⁰ Voor een overzicht van deze programma's zie http://www.pimvanlommel.nl/?tv_programma, geraadpleegd op 04-01-2013.

³⁹¹ <http://www.pimvanlommel.nl/experience/>, geraadpleegd op 04-01-2013.

Vanuit de medische wetenschap is er voornamelijk met scepsis en kritiek gereageerd. Er is veel discussie geweest in kranten en tijdschriften. Vooral dat het boek een 'wetenschappelijke' visie op BDE zou zijn, werd niet gewaardeerd.³⁹² De toepassing van ideeën uit de kwantumfysica op het verschijnsel BDE en het bewustzijn stuitte op veel weerstand.³⁹³ Een kritische tegenstander van Van Lommel is neuroloog Dick Swaab, auteur van het boek *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer* (2010).³⁹⁴ Hij heeft geen goed woord over voor de ideeën van Van Lommel. Vanuit het hersenonderzoek zou er voor elk aspect van de bijna-doodervaring een verklaring zijn, aldus Swaab.³⁹⁵ Een andere tegenstander van Van Lommel én Dick Swaab is psycholoog Douwe Draaisma.³⁹⁶ Zijn grootste kritiekpunt is dat beide wetenschappers zich buiten hun vakgebied begeven in hun boeken en pretenderen hier verstand van te hebben: 'Het probleem is dat het ene boek niet over cardiologie gaat en het andere niet over neurologie.'³⁹⁷

Een andere tegenstander is psychiater Carl Jansen. De uitkomsten van het onderzoek zoals dit in *The Lancet* is gepubliceerd, zouden gekleurd zijn door de spirituele en religieuze wensen van de wetenschappers. De non-activiteit van de hersenen tijdens een BDE gelooft Jansen evenmin. Hij stelt dat het aan de apparatuur ligt dat er geen hersenactiviteit gemeten wordt.³⁹⁸ Neuroloog Kevin Nelson vindt dat het boek van Van Lommel is gebaseerd op 'misleidend onderzoek' dat 'ver voorbij gaat aan de wetenschap'. Het is volgens hem onbegrijpelijk dat Van Lommel 'het transcendent' als onderdeel van de verklaring van deze ervaringen wil betrekken. Hij stelt: 'Transcendente verklaringen voor medische verschijnselen hebben geen plaats in de medische wetenschap, en horen thuis in publicaties over het geloof.'³⁹⁹ Neuroloog George Mashour beweert dat een BDE niet bovennatuurlijk is, maar een 'laatste oprisping van het brein in levensgevaar'. Dit zegt hij op basis van onderzoek naar ratten, waarbij 'de gamma-activiteit in de hersenen een scherpe piek vertoont in de eerste 30 seconden op weg naar de dood.' Gammagolven zijn hersengolven die samenhangen met informatieverwerking en bewustzijn.⁴⁰⁰ Fysicus Robbert Dijkgraaf, expert op het gebied van de kwantumfysica, stelt dat de argumentatie van Van Lommel

³⁹² Arjen Fortuin, 'Eindeloos bewustzijn; iedereen leest', *Nrc-next* (29-02-2008) 26 en Jeroen Geurts, 'Hip hersenboek verwacht', *De Volkskrant* (28-02-2008) 12.

³⁹³ <http://www.skepsis.nl/faseruimte.html>, Jan Willem Nienhuys, 'De klepels kwijt. Pim van Lommel over kwantumfysica', *Skepter* jaargang 20.2 (2007), geraadpleegd op 04-01-2013.

³⁹⁴ <http://www.skepsis.nl/blog/2011/02/swaab-maakt-gehakt-van-%20%20eindeloos-bewustzijn/>, Jan Willem Nienhuys, 'Swaab maakt gehakt van Eindeloos bewustzijn', 01-02-2011, geraadpleegd op 04-01-2013.

³⁹⁵ José van der Sman, 'Oprispingen voor de dood; Bewustzijn. Dat bijna-doodervaringen bestaan, staat vast. Maar wat zijn het? Connectie met een groter 'iets' of een laatste piek in breinactiviteit?', *Elsevier* (nr. 36, 2013) 65.

³⁹⁶ Journalist Marc van Dijk noemt Van Lommel, Swaab en Draaisma de 'Grote Drie' van de non-fictie auteurs. Zie hiervoor: Marc van Dijk, 'Ruzie 'Grote Drie' is voor groot publiek', *Trouw* (06-08-2011) 9.

³⁹⁷ Ellen de Bruin, 'Artsen beunen bij in filosofie; Douwe Draaisma gaat in de aanval: tegen de pretentieuze doktoren', *Nrc-next* (04-08-2011) 22. Voor het volledige artikel van Draaisma zie: http://www.academischeboekengids.nl.proxy-ub.rug.nl/do.php?a=show_visitor_artikel&id=1188, Douwe Draaisma, 'It's all right, I'm a doctor', geraadpleegd op 16-10-2013.

³⁹⁸ Niek Idema, 'Bewustzijn buiten hersenen; Noorderlicht over onderzoek naar bijna-doodervaringen', *Dagblad van het Noorden* (11-04-2002).

³⁹⁹ Maarten Keulemans, 'Patiënten met mystieke doodservaring springlevend', *de Volkskrant* (18-11-2011) 13.

⁴⁰⁰ José van der Sman, 'Oprispingen voor de dood; Bewustzijn. Dat bijna-doodervaringen bestaan, staat vast. Maar wat zijn het? Connectie met een groter 'iets' of een laatste piek in breinactiviteit?', *Elsevier* (nr. 36, 2013) 65.

met betrekking tot het bestaan van altijd aanwezige bewustzijnsgolven niet klopt, het zou mathematisch uitgesloten zijn.⁴⁰¹

Anesthesioloog Gerald Woerlee uit niet zozeer kritiek op het onderzoek dat Van Lommel heeft uitgevoerd. Woerlee complimenteert hem zelfs met de kwaliteit van het onderzoek en met zijn doorzettingsvermogen. De kritiek van Woerlee gaat over de conclusies die Van Lommel verbindt aan zijn onderzoek. Hij stelt dat vele elementen uit een BDE ontstaan door zuurstoftekort en bepaalde verdovende middelen die aan de patiënt worden toegediend. Met dit argument spreekt Woerlee ook het idee tegen van een eindeloos bewustzijn dat buiten de hersenen bestaat.⁴⁰² Van Lommel beweert uiteraard het tegenovergestelde; een BDE is volgens hem niet te reduceren tot zuurstoftekort of terug te voeren op verdovende middelen.

Er zijn ook enkele medestanders van Van Lommel in de medische wetenschappen. De Britse internist Sam Parnia en neurochirurg Peter Fenwick deden tevens onderzoek naar BDE-en. Zij concludeerden evenals Van Lommel dat er geen activiteit in de hersenen is en dat de herinneringen van de patiënten alleen maar van buiten de hersenen kunnen komen.⁴⁰³ Neurochirurg Eben Alexander had vaak gehoord van patiënten die een BDE hadden ondergaan, echter had hij hier niet veel mee. Totdat hij zelf een BDE kreeg door een hersenvliesontsteking.⁴⁰⁴ Hij lag zeven dagen in coma. Hij maakte naar eigen zeggen 'een onbeschrijflijke ontdekkingsreis naar het hiernamaals'. Hij raakte ervan overtuigd dat de hersenen afstemmen op een universeel, eindeloos bewustzijn. Hij schreef hierover het boek *Na dit leven*.⁴⁰⁵ 'Wat ik zag, voelde en beleefde gaat iedere wetenschappelijke verklaring te boven', zo zegt hij.⁴⁰⁶ Uiteraard verdedigt Van Lommel zich in de media. Zo zegt hij begrip te hebben voor critici die beweren dat zijn theorie niet wetenschappelijk is:

*Ik laat de wereld weten dat de gangbare opvatting over bijna-doodervaringen niet klopt. Dat roept weerstand op omdat ik de poten wegzaag onder een heersend wereldbeeld. Het bewustzijn is iets wat je niet kunt meten en bewijzen, je kunt alleen de waarnemingen die mensen hebben gehad, toetsen. Het waren echte dingen die de mensen uit mijn onderzoek hebben gezien, geen hallucinaties.*⁴⁰⁷

De aandacht en vele reacties die Van Lommels *Eindeloos bewustzijn* heeft gekregen, laten zien dat het een belangrijk werk is over het grensgebied tussen leven en dood. Er zijn diverse redenen aan te wijzen voor de populariteit van het boek. De onderliggende reden is dat het voldoet aan de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. Eerder in deze scriptie heb ik aangetoond dat de behoefte aan zingeving na de ontkerkelijking is blijven bestaan en dat *Happinez* voor haar doelgroep in deze behoefte voorziet. Het boek geeft met het idee van het

⁴⁰¹ Ibidem.

⁴⁰² <http://www.skepsis.nl/eindeloos-bewustzijn.html>, Gerald Woerlee, 'Eindeloos bewustzijn. Kritische bespreking', *Skepter* jaargang 20.2 (2007), geraadpleegd op 04-01-2013.

⁴⁰³ Niek Idema, 'Bewustzijn buiten hersenen; Noorderlicht over onderzoek naar bijna-doodervaringen', *Dagblad van het Noorden* (11-04-2002).

⁴⁰⁴ Marije van Beek, 'Een paar onvergetelijke dagen in de hemel', *Trouw* (10-12-2012) 7.

⁴⁰⁵ Eben Alexander, *Na dit leven* (Utrecht 2013).

⁴⁰⁶ Melchior Meijer, 'Hemel', *Algemeen Dagblad* (30-03-2013) 10.

⁴⁰⁷ Marieke Kwak, 'Gegrepen door bijna-doodervaringen', *Dagblad van het Noorden (Editie Zuidoost-Drenthe)* (07-09-2013) 20.

eindeloos bewustzijn een reden om aan te nemen dat er een hiernamaals is. Ook wordt het idee dat contact met overledenen mogelijk is, door middel van het bestaan van een eindeloos bewustzijn 'verklaard'. Van Lommel zegt zelfs dat het met het concept van het eindeloos bewustzijn mogelijk is 'vele, en misschien wel alle aspecten van de bijzondere bewustzijnservaringen te begrijpen'. Een belangrijk aandachtspunt bij de analyse voor populariteit is dat Pim van Lommel pretendeert wetenschappelijk te zijn. In de huidige samenleving waarin aan de ratio veel belang wordt gehecht, is een wetenschappelijk tintje aan het boek bevorderlijk voor de geloofwaardigheid. Een derde reden is dat dit boek erkenning geeft aan degenen die een BDE of vergelijkbare bewustzijnsverruimende ervaring hebben gehad. Van Lommel zegt hierover:

Het mooiste voor mij is dat mensen die een BDE hadden en door niemand werden geloofd, in mijn boek herkenning en erkenning vinden. De BDE zette hun leven op z'n kop, maar ze konden het niet delen.⁴⁰⁸ Mijn boek ráákt mensen. Voor sommigen ben ik de eerste die ze over hun bijna-doodervaring vertellen. Jarenlang hielden ze hun mond, bang als ze waren voor gek te worden versleten. Want binnen het huidige, materialistische wetenschapsconcept kán een bijna-doodervaring helemaal niet.⁴⁰⁹

Het valt te betwisten of *Eindeloos bewustzijn* een wetenschappelijk of een parawetenschappelijk werk is. Er zijn zowel voorstanders als tegenstanders en sceptici. Mij gaat het er niet om wie gelijk heeft, dit is niet het doel van mijn onderzoek. Ten tweede is het niet mijn vakgebied.

4.3.1 Reacties op *Eindeloos bewustzijn* in *Happinez*

Naast de reacties op *Eindeloos bewustzijn* in de wetenschap en van de 'gewone lezer' bestudeer ik in deze paragraaf hoe er in *Happinez* is gereageerd op *Eindeloos bewustzijn*. Hoewel er in elke *Happinez* een aantal boeken wordt besproken, is *Eindeloos bewustzijn* niet gerecenseerd. Pim van Lommel is in 2008 wel een geïnterviewd in de rubriek 'Geloof, hoop en liefde'.⁴¹⁰ Bij mijn weten is dit de eerste keer dat Van Lommel in *Happinez* wordt genoemd. Het boek *Eindeloos bewustzijn* is ten tijde van het interview recent uitgekomen. Over het algemeen zijn de vragen in deze rubriek gericht op de persoon. In dit interview valt mij op dat Van Lommel alleen antwoorden geeft die met zijn boek te maken hebben. Het is een goede reclame voor zijn boek. Hij betoogt dat hij religieus is, in die zin dat hij op zoek is naar verbanden en zingeving.⁴¹¹ Hij wil met zijn boek het onderwerp BDE bespreekbaar maken binnen de materialistische wetenschap. Het cultuurkritische (of beter gezegd wetenschapskritische) karakter dat kenmerkend is voor de nieuwe spiritualiteit komt ook in dit interview naar voren. Ook zegt hij te geloven dat er meer is dan de zichtbare wereld, 'de niet-zichtbare wereld zou een belangrijke rol kunnen spelen in wie we zijn, hoe we leven en wat we doen'.⁴¹² Wat de mensen denken en voelen vormt het bewustzijn en is om deze reden de essentie van het mens-zijn. Hij stelt dat het haast onvermijdelijk is te concluderen dat de

⁴⁰⁸ Wilma de Cort, 'Een erg druk leven na het werk', *De Gelderlander* (10-08-2012).

⁴⁰⁹ Anniek van den Brand, 'De adem van God', *Trouw* (24-12-2009).

⁴¹⁰ Roxane Catz, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez* 6 (nr. 3, 2008) 81.

⁴¹¹ Religie is afgeleid van 'religare', Latijn voor (her)verbinden.

⁴¹² Catz, 'Geloof, hoop en liefde', *Happinez*, 81.

dood een andere staat van bewustzijn is, hoewel dit niet wetenschappelijk te bewijzen is. De ‘geseclariseerde’ toon van *Eindeloos bewustzijn* zoals Jespers noemde, komt tevens in het interview naar voren. Zo legt Van Lommel uit dat hij het woord ‘ziel’ niet gebruikt om onnodige verwarring te voorkomen. Hij wil zoveel mogelijk ‘buiten religieuze en culturele kaders’ blijven zodat iedereen de begrippen zelf kan invullen, zo is te lezen in het interview. Daarnaast noemt Van Lommel het belang van de liefde, de liefde is overal, evenals het ‘eindeloos bewustzijn’. De wereld zal pas veranderen wanneer mensen zich van deze alomtegenwoordige liefde bewust zijn. Elke verandering begint bij jezelf aldus Van Lommel.⁴¹³

In 2009 citeert Lisette Thoof *Eindeloos bewustzijn* in een artikel over het ‘innerlijk weten’.⁴¹⁴ De strekking van het betoog is dat er naast theoretische kennis een ‘innerlijk weten’ bestaat, ook wel plotselinge inzichten of intuïtie genoemd. Dit zou voortkomen uit het onbewuste. Volgens Thoof lijkt het erop dat ‘het onbewuste’ niet ophoudt waar de persoon ophoudt, maar dat het overgaat in een groter, ‘eindeloos bewustzijn’. Spirituele ervaringen zoals BDE-en zorgen ervoor dat mensen af en toe bij deze ‘oceaan van universele kennis’ kunnen komen. Thoof verwijst naar de ‘gangbare opvatting in de materialistische wetenschap’: het bewustzijn is een productie van de hersenen. Maar er zijn steeds meer wetenschappers - zoals Van Lommel - die stellen dat de hersenen ‘filters’ zijn voor de kennis van het ‘eindeloos bewustzijn’.⁴¹⁵ Thoof gebruikt het idee van het eindeloos bewustzijn om haar eigen betoog over het innerlijk weten kracht bij te zetten.

Wanneer in 2011 de documentaire ‘Eindeloos bewustzijn’ uitkomt, wordt hieraan een kort artikel gewijd in *Happinez*. Ook hierin komt de rol van de cultuurkritiek naar voren. Zo wordt er aangegeven dat BDE-en niet te verklaren zijn vanuit de traditionele wetenschap. Van Lommel wordt geciteerd: ‘Bewustzijn en emoties zijn niet objectief te bewijzen. De nieuwe wetenschap moet subjectiviteit includeren.’⁴¹⁶ In de documentaire geeft Van Lommel podium aan vier mensen die hun ervaringen delen en er komen deskundigen aan het woord, onder wie de psychiater Raymond Moody.⁴¹⁷ Verder wordt er in *Happinez* verschillende keren gewezen op lezingen van Van Lommel.⁴¹⁸

Het is opvallend dat het gedachtegoed van Pim van Lommel in *Happinez* niet vaker is behandeld na verschijning van zijn boek. Artikelen over BDE-en, verschillende vormen van bewustzijn en de kwantumfysica komen regelmatig voor in *Happinez*. Ik las deze artikelen vaak in afwachting van het noemen van het werk van Van Lommel, omdat de inhoud van zijn werk exact aansloot bij het onderwerp van het artikel. Soms kwam deze verwachting uit, vaak gebeurde dit niet. Van Lommel wordt niet zo vaak geciteerd in *Happinez*, toch zijn er wel degelijk parallellen tussen *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* te ontdekken. Deze beschrijf ik in de volgende paragraaf.

⁴¹³ Idem.

⁴¹⁴ Lisette Thoof, ‘Ontdek je verborgen wijsheid’, *Happinez* 7 (nr. 3, 2009) 58-65, aldaar 60.

⁴¹⁵ Idem.

⁴¹⁶ Caspar Dullemond/ Pauline Bijster, ‘BDE’s: Hoe kan het nu dat mensen dit meemaken?’, *Happinez* 9 (nr. 4, 2011) 88.

⁴¹⁷ Voor informatie over de documentaire, zie: <http://www.eindeloosbewustzijndefilm.nl/>, geraadpleegd op 23-01-2013.

⁴¹⁸ Zie bijvoorbeeld Caspar Dullemond, ‘Agenda’, *Happinez* 7 (nr. 2, 2009) 69.

4.4 Parallellen tussen *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn*

4.4.1 Inspiratiebronnen

De eerste overeenkomst tussen het magazine *Happinez* en de populairwetenschappelijke studie *Eindeloos bewustzijn* is dat de auteurs gedeeltelijk uit dezelfde inspiratiebronnen putten. De auteurs van *Happinez* gebruiken informatie uit diverse religieuze tradities voor hun artikelen, zoals stromingen uit het christendom, hindoeïsme en boeddhisme. Ze gebruiken daarnaast ideeën uit de filosofie en psychologie om de artikelen kracht bij te zetten. Pim van Lommel begeeft zich in zijn boek op verschillende terreinen. Hij is begonnen als cardioloog en doet nu onderzoek naar BDE-en. Om een verklaring te geven voor het verschijnsel BDE haalt hij de neurowetenschappen aan, maar ook de kwantumfysica. Daarnaast bevindt hij zich op het gebied van de godsdienstwetenschappen omdat hij een vergelijking tussen recente BDE-en maakt en verslagen van mogelijke BDE-en uit het hindoeïsme, het boeddhisme, het jodendom, het christendom en de islam. Ook verwijst hij naar de filosofie over het hiernamaals van Socrates en Plato.⁴¹⁹ Ten slotte begeeft Van Lommel zich op het terrein van de psychologie, door de theorie van het collectieve onbewuste van Carl Jung te vergelijken met het 'eindeloos bewustzijn'.⁴²⁰

Volgens Van Lommel is bewustzijn moeilijk te definiëren, subjectief en niet wetenschappelijk aan te tonen. Hij spreekt over verschillende aspecten van het bewustzijn, zoals het waakbewustzijn (het bewustzijn als de mens wakker is) en het zelfbewustzijn (het ervaren van het gevoel van subjectiviteit).⁴²¹ Dit zijn individuele aspecten van het alomvattende bewustzijn. 'Er bestaat een universeel of collectief menselijk bewustzijn dat elk individu met al het bestaande verbindt, of met alles wat ooit heeft bestaan of zal bestaan.'⁴²² Van Lommel vergelijkt het collectief onbewuste met dit gemeenschappelijk menselijk bewustzijn. Het collectief onbewuste drukt zich uit in beelden in dromen, mythen en sprookjes. Ook vormen deze beelden de bron van elke religie volgens Jung. Volgens Van Lommel onderkent Jung het 'zelf', een ruimer begrip om het 'ik' van het waakbewustzijn heen. Dit 'zelf' omvat zowel het bewuste als het onbewuste aspect van de persoonlijkheid. Het individuele onbewuste deel is onderdeel van het collectief menselijk onbewuste. Van Lommel benadrukt de non-lokale verbondenheid van 'alles met alles'. Er zijn volgens Jung aspecten van het persoonlijk onbewuste die alleen door middel van meditatie, regressietherapie, hypnose of dromen kunnen worden ervaren.⁴²³ De ideeën van het 'zelf', de verbondenheid – het holisme – en de methodes van regressie en hypnose hebben we eerder gezien als kenmerken van het new age-gedachtegoed.

Van Lommel gaat eclectisch te werk. Eclecticisme is een kenmerk van de new age beweging zoals we hebben gezien. Ook is het eclecticisme te vergelijken met de manier waarop *Happinez* wordt ingedeeld, hoewel *Happinez* door meerdere auteurs wordt gemaakt.

Van Lommel refereert zelfs aan een veelbesproken fenomeen in *Happinez*; 'verlichting'. In hoofdstuk 14 van zijn boek geeft hij uitleg over 'eindeloos bewustzijn' en stelt hij dat het ervaren

⁴¹⁹ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* 306-316.

⁴²⁰ Ibidem, 280.

⁴²¹ Ibidem, 278.

⁴²² Ibidem, 281.

⁴²³ Idem.

van 'puur bewustzijn' hetzelfde is als 'verlicht' zijn.⁴²⁴ Om het idee van een puur verlicht bewustzijn uit te leggen gebruikt Van Lommel een metafoor van het licht van een filmprojector, bedacht door fysicus en psycholoog Peter Russell:

*De projector zendt licht uit op een scherm en het geprojecteerde beeld verandert constant. Alle beelden die geprojecteerd worden zijn inhoudelijke aspecten van het bewustzijn, zoals waarnemingen, gevoelens, herinneringen, dromen, gedachten en emoties. Zonder het licht van de projector zouden er geen beelden bestaan en daarom kan dit licht worden vergeleken met het vermogen om bewustzijn te ervaren. Maar de beelden zijn niet het bewustzijn zelf. Wanneer alle beelden verdwenen zijn, en alleen het licht van de projector nog schijnt, kunnen we spreken van de zuivere bron van het bewustzijn. Dit is puur bewustzijn zonder inhoud, iets wat onder andere door jarenlange meditatie ervaren kan worden en door Indiase wijsgere 'samadhi' wordt genoemd. Men zegt dat iemand op dat moment 'verlicht' is.*⁴²⁵

Verderop in hetzelfde hoofdstuk schrijft Van Lommel wederom over verlichting. Hierbij beschrijft hij diverse bewustzijnservaringen, waarvan de 'verlichtende' of 'eenheidservaring' er een is. Volgens Van Lommel kan zo'n ervaring optreden tijdens een meditatie of een moment van totale ontspanning.⁴²⁶ Van Lommel legt de nadruk op de verlichtingservaring in het 'hier en nu'. Hij spreekt niet van een beëindiging van de cyclus van leven-dood-wedergeboorte. Dit idee hebben we in *Happinez* wel kunnen onderscheiden. Naast de verlichtingservaring stelt Van Lommel dat er onder hypnose, tijdens regressietherapie, een bewustzijnsverruimende ervaring kan plaatsvinden.⁴²⁷ Van Lommel omschrijft regressie als het teruggaan in de tijd, tot voor de geboorte.⁴²⁸ Beschrijvingen van regressie komen in *Happinez* regelmatig voor, evenals het idee van reïncarnatie. In hoofdstuk 3 van mijn scriptie heb ik deze passages beschreven.

Voor mijn onderzoek is het van belang dat Van Lommel de mogelijkheid van reïncarnatie bespreekt. Zo noemt hij de psychiater Ian Stevenson die onderzoek heeft gedaan naar kinderen die spontaan herinneringen vertelden van een vorig leven.⁴²⁹ Hierin kwamen details als namen van partners en kinderen voor. Stevenson heeft ook contact gezocht met familieleden van de overleden personen die de kinderen pretendeerden te zijn geweest. Vaak waren er grote overeenkomsten tussen de verhalen van de kinderen en de herinneringen van de familieleden van de overleden personen.⁴³⁰ Van Lommel bespreekt tevens dat er tijdens een BDE soms eerdere levens ervaren worden. En ook bij de regressietherapie worden herinneringen aan vorige levens gemeld. Van Lommel stelt dat herinneringen aan vorige levens te verklaren zijn door het idee van een non-lokaal bewustzijn. Volgens dit perspectief is het mogelijk om in contact te komen met het bewustzijn van overleden personen en ook personen die eerder hebben geleefd (de zogenaamde vorige incarnatie van een individu). Van Lommel sluit de mogelijkheid niet uit dat reïncarnatie bestaat en hij benadrukt dat mensen die een BDE hebben gehad deze mogelijkheid openhouden.

⁴²⁴ Ibidem, 279.

⁴²⁵ Idem.

⁴²⁶ Ibidem, 286.

⁴²⁷ Idem. Regressietherapie wordt ook wel reïncarnatietherapie genoemd.

⁴²⁸ Ibidem, 359.

⁴²⁹ Ian Stevenson, *Where Reincarnation and Biology Intersect* (Westport 1997).

⁴³⁰ In *Happinez* noemt journalist Hidde Tangerman ook het onderzoek van Stevenson. Zie hiervoor: paragraaf 3.3.3 van deze scriptie en Hidde Tangerman, 'Reïncarnatie: ieder leven is een les', *Happinez* 7 (nr. 8, 2009) 92-97.

Toch ziet hij de verhalen over de vorige levens eerder als een bevestiging van het bestaan van een ‘eindeloos bewustzijn’ dan als een verklaring voor reïncarnatie.⁴³¹ Een andere gemeenschappelijke inspiratiebron is de kwantumfysica – en het hiertoe behorende holisme. In de volgende paragraaf zal ik dit bespreken.

4.4.2 Holisme

*Je loopt naar buiten tijdens een heldere nacht en staart omhoog naar de sterren. Je ziet ze stralen en schitteren en misschien voel je wel dat je er een onlosmakelijk onderdeel van bent. Alles trilt, alles vibreert, alles zingt het lied van de goddelijke liefde, in je en om je heen. Je kunt je geliefd en gekend voelen, in een intieme verbondenheid met alles wat bestaat, tot in de verste uithoeken van het heelal.*⁴³²

Met bovenstaande woorden beëindigt Lisette Thooft een artikel waarin ze schrijft over het ‘levende universum’ naar aanleiding van het boek van de Amerikaanse auteur en spreker Duane Elgin.⁴³³ Het is een van de vele citaten die ‘de verbondenheid met alles’ verwoordt in *Happinez*. Thooft gebruikt in dit artikel ‘wetenschappelijke theorieën’ als de kwantumfysica als argument voor het bestaan van een levend universum. De kleinste deeltjes kunnen met elkaar communiceren, ongeacht de afstand. Ook Van Lommel bespreekt deze verbondenheid in kwantumfysische termen, zoals het volgende citaat laat zien:

*Sinds de kwantumfysica weten wij dat alles met elkaar samenhangt, dat alles werkt als een holistisch systeem en niet als losse onderdelen, en dat een zogenaamde objectieve werkelijkheid nooit gevonden zal worden als men alleen maar die losse onderdelen bestudeert.*⁴³⁴

Thooft refereert in haar artikel niet aan Van Lommel, terwijl zijn gedachtegoed naadloos aansluit bij dit artikel. Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien, wordt de verbondenheid tussen alles en iedereen in de literatuur over new age holistisch genoemd.

4.4.3 *Happinez*- Eindeloos bewustzijn- Levensspiritualiteit

Er zijn in *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* overeenkomstige inspiratiebronnen te vinden en zowel de auteurs van *Happinez* als Van Lommel ondersteunen het holistische idee van verbondenheid. *Eindeloos bewustzijn* is wellicht een new age boek te noemen. Godsdienstwetenschapper Frans Jaspers beschrijft dit idee in het boekje *Filosoferen over Eindeloos bewustzijn*.⁴³⁵ Hij concludeert echter dat *Eindeloos bewustzijn* tot de levensspiritualiteit behoort. De argumenten voor deze conclusie beschrijf ik hieronder.

Filosoferen over Eindeloos bewustzijn is naar aanleiding van een symposium over de studie *Eindeloos bewustzijn* geschreven. Het symposium werd in december 2008 georganiseerd door VU

⁴³¹ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* 328.

⁴³² Lisette Thooft, ‘Het universum leeft’, *Happinez* 8 (nr. 2, 2010) 68-73, aldaar 73.

⁴³³ Duane Elgin, *Het levende universum. Waar zijn we? Wie zijn we? Waar gaan we heen?* (Utrecht, 2009).

⁴³⁴ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 220.

⁴³⁵ Frans Jaspers, ‘De levensspiritualiteit in *Eindeloos bewustzijn*’, in: Bart Voorstuijs (red.), *Filosoferen over Eindeloos bewustzijn* (Kampen 2009) 38-54.

Connected/VU podium, in samenwerking met de cursus Wijsbegeerte en Spiritualiteit van de Faculteit der Wijsbegeerte van de VU.⁴³⁶ Het boekje is een reactie op de 'heftig afwijzende toon vanuit de wetenschap', aldus redacteur en filosoof Bart Voorsluis.⁴³⁷ De samenstellers van het boekje - een aantal ethici, filosofen en een godsdienstwetenschapper - pretenderen een benadering te kiezen die met meer distantie reflecteert op de thema's die Van Lommel aansnijdt.

In eerste instantie kwalificeert Jaspers *Eindeloos bewustzijn* als een new age boek.⁴³⁸ Hij doet dit op basis van de volgende argumenten. Het holistische wereldbeeld dat Van Lommel schetst met zijn idee van het 'eindeloos bewustzijn', in kwantumfysische termen non-lokaal bewustzijn genoemd. Veel auteurs die Van Lommel aanhaalt, komen uit de new age hoek. Bijvoorbeeld de natuurkundigen Albert Einstein, Ervin Laszlo, Rupert Sheldrake en de psychologen William James, Carl Jung, Abraham Maslow, Ian Stevenson en Ken Wilber. De godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff bespreekt deze auteurs allen in zijn boek *New Age Religion and Western Culture*.⁴³⁹ Hanegraaff noemt naast het holisme de volgende kenmerken van new age: cultuurkritisch, westers, populair, esoterisch en gesecculariseerd. Jaspers vergelijkt deze kenmerken met het gedachtegoed van Van Lommel. Cultuurkritiek zien we terug bij Van Lommel; hij geeft af op het wetenschappelijke materialistische paradigma. Daarnaast is *Eindeloos bewustzijn* een westers product dat bovendien populair is. Jaspers ziet de esoterie terug in het 'vrij letterlijk nemen van de boodschappen van de mensen met een bijna-doodervaring, als kennis die "van gene zijde" komt.' Ten slotte noemt Jaspers *Eindeloos bewustzijn* gesecculariseerd, omdat Van Lommel geen religieus godsbeeld neerzet.⁴⁴⁰ Het 'eindeloos bewustzijn' zou ook als een goddelijk bewustzijn of God gezien kunnen worden door gelovigen, al geeft Van Lommel deze term er niet aan.

Naast overeenkomsten, stelt Jaspers ook verschillen vast tussen new age en *Eindeloos bewustzijn*. Zo kondigt Van Lommel geen nieuwe tijd – het Aquariustijdperk – aan, hij sacraliseert de mens niet en hij verwijst ook niet naar occulte krachten of magische technieken.⁴⁴¹ Jaspers stelt verder dat 'new age een vage verzamelnaam is voor allerlei alternatieve denkbeelden en praktijken'. Op basis van deze redenen blijft Jaspers niet de term new age hanteren voor *Eindeloos bewustzijn*.

In plaats daarvan kiest hij voor de term 'levensspiritualiteit', 'life of spiritualities', van de Britse godsdienstsocioloog Paul Heelas. Volgens Heelas is de levensspiritualiteit een nieuwe fase van de new age levenshouding. Zoals ik in het eerste hoofdstuk heb toegelicht, zijn er twee fases te onderscheiden in het new age gedachtegoed. Kenmerkend voor de tweede fase vanaf 1980 is minder nadruk op de cultuurkritische toon. De commercialisering deed haar intrede. Volgens Heelas is levensspiritualiteit vanaf deze periode een betere term dan new age. Levensspiritualiteit

⁴³⁶ VU (Vrije Universiteit) Connected is een landelijk netwerk waarbij meerdere organisaties en mensen zijn aangesloten. Ze hebben het doel wetenschap, kennis en ervaring te koppelen aan vraagstukken uit de samenleving. Zie hiervoor <http://www.vuconnected.nl/missie>, geraadpleegd op 04-01-2013.

⁴³⁷ Voorsluis (red.), *Filosofen over Eindeloos bewustzijn*, 8.

⁴³⁸ Ibidem, 49.

⁴³⁹ Wouter J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. (Utrecht 1995).

⁴⁴⁰ Voorsluis (red.), *Filosofen over Eindeloos bewustzijn*, 49.

⁴⁴¹ Idem.

is vooral gericht op hoger bewustzijn en goed leven, ook spelen holisme/verbondenheid, harmonie en welzijn een rol. Uiteindelijk gaat het om humaniteit en authenticiteit. Alle kenmerken van levensspiritualiteit komen volgens Jespers voor in *Eindeloos bewustzijn*. De nadruk op humaniteit en authenticiteit is te zien in het feit dat Van Lommel de mensen die een BDE of andere ‘paranormale’ ervaring hebben gehad serieus neemt. Ook is Van Lommel niet positief over abortus en euthanasie, hierin komt het respect voor het leven naar voren, aldus Jespers.⁴⁴² Naar mijn idee behoort *Eindeloos bewustzijn* inderdaad tot de traditie van de levensspiritualiteit. Ook *Happinez* is onder deze noemer te plaatsen, zoals ik in paragraaf 1.4.6 heb aangetoond.

4.5 *Eindeloos bewustzijn en Happinez*

Zoals gezegd zijn er diverse overeenkomsten tussen *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn*. Ze putten uit dezelfde bronnen en in beide speelt de holistische toon van verbondenheid een belangrijke rol. Beide behoren ze tot de traditie van de levensspiritualiteit. Hiermee komen we bij een andere overeenkomst tussen *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* met betrekking tot het hiernamaals: ze voorzien beide in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. In hoofdstuk 2 heb ik uitgelegd wat zingeving inhoudt. In hoofdstuk 5 ga ik in op de centrale vraag in hoeverre *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* voorzien in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. Eerst geef ik twee manieren weer waarop *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* zich mijns inziens tot elkaar verhouden. Tot slot geef ik weer in hoeverre de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* overeenkomt met de beeldvorming in *Eindeloos bewustzijn*.

4.5.1 *Eindeloos bewustzijn en Happinez: wederzijdse functievervulling*

Hoewel *Eindeloos bewustzijn* minder frequent voorkomt in *Happinez* dan ik had verwacht, meen ik toch te kunnen stellen dat *Happinez* de ideeën uit *Eindeloos bewustzijn* inzet om de eigen ideeën kracht bij te zetten. Het is me opgevallen dat er in diverse artikelen wetenschappers worden aangehaald. Hiermee wordt de suggestie gewekt dat het centrale idee van het betreffende artikel ‘bewezen’ is.⁴⁴³ *Happinez* gebruikt *Eindeloos bewustzijn* als wetenschappelijk illustratie voor haar ideeën. *Eindeloos bewustzijn* is hiermee een van de bronnen waaruit *Happinez* put.

Happinez vervult ook een functie voor *Eindeloos bewustzijn*. *Happinez* maakt op meerdere plaatsen reclame voor de ideeën uit *Eindeloos bewustzijn*, waarmee de doelgroep van *Happinez* wordt uitgenodigd het boek en later de film van Van Lommel te kopen en de lezingen van Van Lommel te bezoeken. Op deze manieren gebruiken de bronnen elkaar voor verschillende doeleinden. *Happinez* gebruikt *Eindeloos bewustzijn* als wetenschappelijke illustratie, als een van de vele bronnen. Van Lommel gebruikt *Happinez* als middel om meer populariteit te verkrijgen.

⁴⁴² Ibidem, 51.

⁴⁴³ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Ingrid Melenberg, ‘De twee kanten van ons brein. De weg naar nirwana? Rechtsaf!’, *Happinez* 6 (nr. 7, 2008) 60-65, waarin hersenonderzoekster Jill Bolte Taylor wordt aangehaald. Daarnaast zie: Lisette Thoof, ‘Ontdek je verborgen wijsheid’, *Happinez* 7 (nr. 3, 2009) 58-65, waarin ze Pim van Lommel aanhaalt.

4.5.2 De beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn*

Met betrekking tot de deelvraag in hoeverre de beeldvorming van het hiernamaals in *Happinez* overeenkomt met de beeldvorming in *Eindeloos bewustzijn* kan ik concluderen dat Pim van Lommel en de auteurs van *Happinez* gedeeltelijk uit dezelfde bronnen putten, zoals ik heb laten zien. Daarnaast bespreekt Van Lommel 'verlichting' en 'reïncarnatie'. Het woord 'hemel' neemt hij echter niet zelf in de mond, dit laat hij over aan de mensen die een BDE hebben meegemaakt. Het verschil tussen de beeldvorming in *Happinez* en in *Eindeloos bewustzijn* is dat Pim van Lommel de concepten van het hiernamaals inzet om het idee van het 'eindeloos bewustzijn' kracht bij te zetten. Waar het doel van *Happinez* is om de lezer te informeren over mogelijke denkbeelden over het hiernamaals, heeft Van Lommel het doel meer bekendheid te geven aan de bijna-doodervaringen en zijn 'verklaring' hiervoor in de vorm van een 'eindeloos bewustzijn'.

5. Het hiernamaals - Een zoektocht naar zingeving onder de nieuwe spirituelen

Ons gaan is een komen

Ons komen een gaan

De zin van het leven

Is dat we vergaan

~ Jules Deelder⁴⁴⁴

In de voorgaande hoofdstukken heb ik diverse terreinen onderzocht: de historisch-religieuze achtergrond van de nieuwe spiritualiteit in Nederland; de achtergrond van het mindstyle magazine *Happinez*; de denkbeelden over het leven na de dood in *Happinez* en de achtergrond en de denkbeelden over het leven na de dood in *Eindeloos bewustzijn*. Met deze informatie kan ik in dit hoofdstuk een antwoord geven op mijn centrale vraag: In hoeverre speelt populairwetenschappelijke literatuur in op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving onder de nieuwe spirituelen op het terrein van het leven na de dood?

5.1 *Happinez* – *Eindeloos bewustzijn* - Zingeving

Wanneer we kijken naar de beeldvorming van het hiernamaals ontdekken we een gemeenschappelijke functievervulling van de zingeving. De levensspiritualiteit is een vorm van levensbeschouwing. Zoals ik eerder heb besproken vallen zowel *Happinez* als *Eindeloos bewustzijn* onder de categorie levensspiritualiteit. In hoofdstuk 2 heb ik toegelicht dat *Happinez* voldoet aan de (veronderstelde) behoefte aan zingeving en in hoofdstuk 4 heb ik geconcludeerd dat het voldoen aan de (veronderstelde) behoefte van zingeving de onderliggende reden van de populariteit van *Eindeloos bewustzijn* is. In die zin staan *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* gelijk aan elkaar. Echter verschillen de manieren waarop zij voorzien in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving, dit zal ik in de volgende paragrafen aantonen.

5.1.1 *Happinez*: Zingeving in een mooi én positief jasje

Met betrekking tot de vraag in hoeverre *Happinez* inspeelt op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving op het gebied van het hiernamaals kan ik ten eerste stellen dat *Happinez* als eerste mindstyle magazine zingeving als expliciete pijler heeft. In hoofdstuk 2 heb ik toegelicht dat dit te vinden is in de bladformule. *Happinez* wil een ‘brug slaan tussen hoofd en hart, tussen uiterlijke en innerlijke schoonheid’ en ‘verdieping en zingeving combineren met een stijlvolle manier van leven’.⁴⁴⁵ Deze combinatie komt in het blad letterlijk tot uiting, door inhoudelijke artikelen te voorzien van mooie illustraties. Journalist Wilfred van de Poll schrijft in het *Nederlands Dagblad* over de mindstyle magazines, waaronder *Happinez*, dat zij commercie en zingeving moeiteloos combineren.⁴⁴⁶ Ze richten zich op hoe iemand in het leven staat, de zogenaamde ‘mindset’. *Happinez* behandelt vele onderwerpen, verbonden met het hoofdthema van een editie. Veelal zijn de artikelen gericht op bewustwording, (zelf)spiritualiteit en ‘hoe te leven’. Een van de

⁴⁴⁴ Gedeelte van het gedicht ‘Lotgenoten’, uit: Jules Deelder, *Ruisch* (Rotterdam 2011) 59.

⁴⁴⁵ <http://www.happinez.nl/Happinez-bladformule-lezersprofiel.htm>, geraadpleegd op 15-12-2012.

⁴⁴⁶ Wilfred van de Poll, ‘Mindstyle- magazines met enorme oplages zijn een blijvertje’, *Nederlands Dagblad*, (29-11-2008) 27.

onderwerpen die in *Happinez* meermaals voorbij komt is het leven na de dood. In hoofdstuk 3 heb ik deze artikelen geanalyseerd. De magazines zijn ook volgens journalist Van de Poll goed leesbaar en mooi vormgegeven. Hij stelt dat ze hiermee een gat in de markt vervullen.⁴⁴⁷ Hij raadpleegt in het krantenartikel godsdienstsocioloog Hijme Stoffels, die spreekt over de altijd aanwezige onderstroom van esoterische religiositeit in de samenleving, zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien. Vroeger bleef deze spiritualiteit tot een elite beperkt, vandaag de dag is zij veel manifester en wijder verspreid, aldus Stoffels. De commerciële uitbating van deze religiositeit noemt hij als een van de oorzaken.⁴⁴⁸ Evenals Stef Aupers en Wouter Hanegraaff ziet Stoffels deze ontwikkeling vanaf de jaren negentig:

Toen verschenen er steeds meer religieuze elementen in reclamefolders en commercials. Dat was eerder niet het geval. Vroeger was religie veel meer gekoppeld aan de kerk. Die had daarmee macht. Maar wie moet er nu protesteren als iemand mediteert om een gezichtscreme aan te prijzen? Kerken kunnen wel zeggen dat ze het niet goed vinden, maar wie maalt daar nog om?

Religie raakt versnipperd door het wegvallen van de kerk als machtsinstantie. Dit is terug te zien in de mindstylemagazines, volgens Stoffels. Er is een eclectisch aanbod, wijsheden uit diverse bronnen worden 'tamelijk willekeurig' naast elkaar gepresenteerd. Deze wijsheden zijn niet in strijd met elkaar, maar vullen elkaar aan, zo zegt Stoffels.⁴⁴⁹ Ook ik ben van mening dat de auteurs van *Happinez* de artikelen op een eclectische manier presenteren, waarbij de lezer zelf mag bepalen wat hij of zij eruit leest. Dit sluit aan op het kenmerk van de nieuwe spiritualiteit dat ik in hoofdstuk 1 heb toegelicht: alle religies hebben eenzelfde kern. Daarnaast zegt Stoffels dat de lezer 'niet zo zijn best hoeft te doen' en 'inzicht en verlichting kan verkrijgen voor niet meer dan een tientje'. Ook hierin ben ik het eens met Stoffels. In mijn analyse van de denkbeelden over het hiernamaals viel op dat de artikelen toegankelijk, open en 'hapklaar' geschreven zijn. Op deze manier zijn de artikelen voor de lezers makkelijk tot zich te nemen. Inez van Oord reageerde verbaasd op de stelling van Stoffels dat *Happinez* oppervlakkig en eclectisch zou zijn. Ze stelt dat er niet veel tekst nodig is om diepte te bereiken. Ze zegt:

Wij hebben niet de pretentie om 'de' waarheid te presenteren. De mensen mogen zelf kiezen wat ze ermee doen. We hebben geen kruis of halve maan op ons dak. Ons dak is open.⁴⁵⁰

Dezelfde mening geven de hoofdredacteur van *Happinez*, Marije de Jong en adjunct-hoofdredacteur Eveline Helminck in een recent krantenartikel uit *Trouw*.⁴⁵¹ Zij stellen dat er geen 'Happinez-geloof' is. Het is geen 'boegbeeld voor een nieuwe religie'. In het artikel schrijven ze:

Wij zijn niet de nieuwe kansel. Wij zijn niet de maan, maar een vinger die naar de maan wijst. We willen (nieuwe) vensters op de wereld bieden, een glimp laten zien van wat er achter onze horizon ligt. Andere culturen, religies, rituelen, tradities, meer dan wat de ratio kan bevatten. (...) Er is niet één sleutel tot geluk, er zijn er vele die deuren openen naar een bewust en zinvol leven. Zoals de

⁴⁴⁷ Idem.

⁴⁴⁸ Idem.

⁴⁴⁹ Idem.

⁴⁵⁰ Idem.

⁴⁵¹ Marije de Jong en Eveline Helminck, 'Spiritueel én religieus, dat gaat prima samen', *Trouw* (21-09-2013) 25. Het artikel is een reactie op de oproep van de Vu aan theologen om zich te verdiepen in de lezers van *Happinez*. In de inleiding van mijn scriptie heb ik dit artikel besproken.

*spiritueel leraar William Bloom het verwoordde: 'Probeer geen vaste overtuigingen te hebben van wat wel of niet spiritueel is - ieder mens stelt zich op zijn eigen manier open voor het wonder van de schepping. Reflecteer op je overtuigingen en sta open voor wat er op je pad staat. Het leven is een leerproces en er zijn heel veel manieren om de betekenis en het wonder ervan te onderzoeken.'*⁴⁵²

Uit bovenstaand citaat – en mijn analyse van de denkbeelden over het hiernamaals - blijkt ook dat *Happinez* niet zozeer iets nieuws presenteert. Ze presenteren eerder voorstellingen van het hiernamaals op een 'nieuwe spirituele' manier.

Een laatste constatering die ik van belang acht voor de beantwoording van mijn hoofdvraag is dat er uit de analyse van de denkbeelden over het hiernamaals in *Happinez* bleek dat de beschrijving van het leven na de dood overwegend positief is. In hoofdstuk 3 zagen we dat de voorstelling van de hel zeer beperkt voorkomt in *Happinez*. Ook wordt de voorstelling van 'de dood als niets' weinig besproken. In de artikelen in *Happinez* is een positieve ondertoon te vinden, geheel passend bij de titel van het blad.

5.1.2 Eindeloos bewustzijn en zingeving

Anders dan *Happinez*, is het bieden van zingeving in het boek *Eindeloos bewustzijn* geen expliciet doel. Het voorzien in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving komt impliciet naar voren en is de onderliggende reden voor de populariteit van het boek, zo heb ik in hoofdstuk 4 toegelicht. Met het boek geeft Van Lommel erkenning en herkenning aan de mensen die een BDE – of een andere paranormale ervaring - hebben meegemaakt, hieruit voortvloeiende kunnen mensen zingeving ervaren. Het ervaren van zingeving heeft te maken met het element van de cognitieve-affectieve controle zoals godsdienstpsycholoog Jan van der Lans dit omschreef.⁴⁵³ Wanneer mensen terecht komen in een nieuwe situatie met nieuwe informatie – bijvoorbeeld een BDE – kan de zinsbeleving worden aangetast. Met het boek *Eindeloos bewustzijn* maakt Van Lommel de BDE herkenbaar voor de lezers. Zo kan de zinsbeleving intact blijven.

Van Lommel pretendeert in zijn studie wetenschappelijk te zijn. Als cardioloog en onderzoeker naar bijna-doodervaringen heeft hij een andere, meer wetenschappelijke invalshoek dan *Happinez*. Zijn studie is met de uitstappen naar de neurologie, religie en kwantumfysica een stuk lastiger te doorgronden dan de 'hapklare producten' die *Happinez* presenteert. Van Lommel gaat met zijn boek echter een stap verder dan *Happinez* door met het concept van een eindeloos bewustzijn een soort 'verklaring' te geven voor het bestaan van de hemel, reïncarnatie en verlichting. In het tv-programma *NTR Academie* zegt hij hierover dat hij met zijn studie 'geen bewijs levert, maar dat het uiterst waarschijnlijk is dat mensen een helder bewustzijn hebben na de dood'.⁴⁵⁴

De voorstellingen van het hiernamaals in *Eindeloos bewustzijn* komen zijdelings en impliciet aan bod en Van Lommel sluit het bestaan hiervan in ieder geval niet uit.

⁴⁵² Marije de Jong en Eveline Helmink, 'Spiritueel én religieus, dat gaat prima samen', *Trouw* (21-09-2013) 25.

⁴⁵³ Jan van der Lans, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen*. (Tilburg, 2006) 84. De uitgebreide beschrijving van zingeving volgens Van der Lans is te vinden in paragraaf 2.3.2.

⁴⁵⁴ Het citaat van Van Lommel is afkomstig uit het tv-programma *NTR Academie* waarin Pim van Lommel een lezing geeft over bijna-doodervaringen. De aflevering is uitgezonden op 2 augustus 2013 en terug te kijken op: <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1358690>, geraadpleegd op 5-12-2013.

5.2 Conclusie

Happinez en *Eindeloos bewustzijn* geven mogelijke denkbeelden voor de situatie na het fysieke overlijden. In *Happinez* heb ik uiteenlopende categorieën onderscheiden, zoals de hemel, het idee van verlichting en reïncarnatie. De hemel is een term die Pim van Lommel zelf niet gebruikt in zijn boek *Eindeloos bewustzijn*. Wel komt deze term voorbij wanneer mensen hun BDE beschrijven.⁴⁵⁵ Het concept 'verlichting' bespreekt Van Lommel diverse keren. Dit gebeurt in de betekenis van een verlichtende ervaring, niet 'het ontsnappen uit de levenscyclus'. Daarnaast sluit Van Lommel de mogelijkheid van reïncarnatie niet uit doordat mensen tijdens BDE-en herinneringen uit vorige levens hadden. Deze ervaringen uit vorige levens ziet Van Lommel echter eerder als een bevestiging van zijn centrale idee, het bestaan van het 'eindeloos bewustzijn'. Zowel het boek als het magazine leveren een bijdrage aan de beeldvorming van het hiernamaals, in de huidige Nederlandse context waarin de vroeger gangbare ideeën van de kerken geen monopoliepositie meer op hebben.

De voorstellingen van het hiernamaals zoals deze in *Happinez* voorkomen zijn bedoeld als informatieverstrekking waar de lezers zingeving uit kunnen halen. In *Eindeloos bewustzijn* komen de voorstellingen van het hiernamaals zijdelings aan bod als onderdeel van een bijna-doodervaring, 'verklaard' door het bestaan van een 'eindeloos bewustzijn'. *Happinez* wil expliciet tegemoet komen aan de (veronderstelde) behoefte aan zingeving of zoals Inez van Oord in een interview met het *NRC* omschreef: 'de honger naar spiritualiteit'.⁴⁵⁶ Pim van Lommel wil met *Eindeloos bewustzijn* op een wetenschappelijke wijze het bestaan van bijna-doodervaringen 'verklaren' met het concept van het 'eindeloos bewustzijn'.

⁴⁵⁵ Bijvoorbeeld bij de BDE van Monique Hennequin: Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 200.

⁴⁵⁶ [http://vorige.nrc.nl/article1880149.ece/Bladen met een ziel verkopen beter](http://vorige.nrc.nl/article1880149.ece/Bladen+met+een+ziel+verkopen+beter), geraadpleegd op 5-12-2013.

Conclusie

In de conclusie geef ik weer wat ik in deze scriptie heb onderzocht. Ten slotte bespreek ik de relevantie van mijn onderzoek voor de geestelijke verzorging, geef ik een kritisch noot met betrekking tot de beperking van het onderzoek en geef ik aanbevelingen voor verder onderzoek. In dit onderzoek stond de vraag centraal in hoeverre populairwetenschappelijke literatuur inspeelt op de (veronderstelde) behoefte aan zingeving onder de nieuwe spirituelen op het terrein van het leven na de dood. Ik heb ervoor gekozen de beeldvorming van het hiernamaals in twee vooraanstaande bronnen uit de populairwetenschappelijke literatuur te analyseren. De eerste en voornaamste bron was het mindstyle magazine *Happinez*. De tweede bron was de studie van cardioloog Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*.

Ter achtergrondinformatie heb ik in het eerste hoofdstuk het historisch-religieuze kader van Nederland beschreven. Hierin is een proces van verzuiling naar ontzuiling in de jaren zestig tot stand gekomen. In dit proces hebben de ontkerkelijking en de individualisering een grote rol gespeeld, waardoor er in levensbeschouwelijk opzicht meer keuzevrijheid kwam. De opkomst en het succes van new age - tegenwoordig nieuwe spiritualiteit of levensspiritualiteit - is in dit daglicht te plaatsen. In hoofdstuk 1 heb ik tevens de geschiedenis van de nieuwe spiritualiteit beschreven. Het magazine *Happinez* is duidelijk in de traditie van de levensspiritualiteit te plaatsen. De voornaamste kenmerken van de levensspiritualiteit die ook in *Happinez* voorkomen zijn de nadruk op de eigen ervaring, het holisme, de cultuurkritische houding, de goddelijke, innerlijke kern, het idee van de spirituele groei, de gemeenschappelijke kern van alle religieuze tradities en het eclectische aanbod waar de lezer uit kan kiezen.

In hoofdstuk 2 is besproken wat de achtergrond van *Happinez* is en hoe het succes van *Happinez* verklaard kan worden. *Happinez* voorziet in bepaalde mate aan de (veronderstelde) behoefte aan zingeving onder de lezers en ik beschouw *Happinez* als een moderne vorm van levenskunst. Het eerste mindstyle magazine is in 2003 opgericht door bladenmaakster Inez van Oord met het doel haar persoonlijke zoektocht naar geluk en zingeving te delen met lezers. Het blad heeft een transformatie doorgemaakt van een idealistische naar een commerciële koers.

Een van de existentiële vraagstukken in het leven, is de dood. Het hiernamaals zal altijd tot de verbeelding blijven spreken. Juist omdat het zo onzeker is waar de mens heen gaat na de fysieke dood, zoeken mensen naar voorstellingen om zich aan vast te houden. In hoofdstuk 3 heb ik een analyse gemaakt van de verschillende ideeën over het hiernamaals die een plaats hebben in *Happinez* en hiermee worden aangeboden aan de nieuwe spirituelen.

In hoofdstuk 4 heb ik het boek van Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn* besproken. Aan de hand van een tienjarig onderzoek naar BDE-en komt hij tot de conclusie dat er een 'eindeloos bewustzijn' moet bestaan. Het bestaan van een 'eindeloos bewustzijn' 'verklaart' het bestaan van BDE-en en andersoortige paranormale ervaringen zoals contact met overledenen. Hiermee geeft Van Lommel erkenning aan mensen die een dergelijke ervaring hebben gehad. De nadruk op de eigen ervaring is sterk aanwezig in de studie van Van Lommel en geeft aan dat *Eindeloos bewustzijn* tot de levensspiritualiteit gerekend kan worden. Daarnaast geeft het bestaan van een 'eindeloos bewustzijn' een mogelijke verklaring voor het bestaan van vorige levens, ook wel

reïncarnatie genoemd. Met deze ‘verklaringen’ voldoet dit boek tevens aan de (veronderstelde) behoefte aan zingeving. In hoofdstuk 4 heb ik tevens aangetoond dat de bronnen die *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* gebruiken overeenkomstig zijn. Ze zijn beide te plaatsen in de categorie levensspiritualiteit en voorzien beide in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving met betrekking tot hun ideeën over het hiernamaals.

De manieren waarop *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* voorzien in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving zijn verschillend, dit heb ik in hoofdstuk 5 weergegeven en hiermee geef ik antwoord op de centrale vraag in mijn scriptie. Het aanreiken van handvatten om zingeving te ervaren is een expliciet doel van de makers van *Happinez*. De artikelen in *Happinez* zijn toegankelijk en ‘behapbaar’. Dit is anders voor het boek *Eindeloos bewustzijn*. Van Lommel tracht met dit boek een wetenschappelijke visie te geven op de bijna-doodervaring. Het werk is dan ook op een wetenschappelijke wijze geschreven. Hierdoor is het minder toegankelijk dan de artikelen in *Happinez*. Daarnaast is het verstrekken van zingeving onder de lezers geen expliciet doel van Van Lommel. Hij wil met zijn boek (het onderzoek naar) bijna-doodervaringen op de kaart zetten. Hier komt uit voort dat Van Lommel erkenning en herkenning aan mensen geeft die een dergelijke ervaring hebben meegemaakt. Impliciet kan het ervaren van zingeving dus een gevolg zijn van het lezen van *Eindeloos bewustzijn*.

Terugkoppeling naar de geestelijke verzorging

In de inleiding heb ik aangegeven wat de aanleiding is voor mijn onderzoek. Oorspronkelijk is de geestelijke verzorging ontstaan uit het pastoraat. In de huidige samenleving is, zoals we hebben gezien, op levensbeschouwelijk gebied steeds meer keuzevrijheid ontstaan. De Rijksuniversiteit Groningen wil inspringen op deze veranderingen door een masteropleiding *algemene Geestelijke verzorging* aan te bieden.⁴⁵⁷

Twee taken van een geestelijk verzorger zijn stervensbegeleiding en begeleiding bij rouwverwerking. Existentiële vragen als ‘Waar ga ik heen als ik kom te overlijden?’, ‘Is er een hemel?’, ‘Kan ik nog ‘contact’ krijgen met mijn overleden dierbare?’ of ‘Is hij of zij op een goede plek?’ kan de geestelijk verzorger tegen komen. Uiteraard heeft de geestelijk verzorger hier geen antwoord op, zoals niemand hier een antwoord op heeft. Maar kennis rondom de voorstellingen van het hiernamaals in de huidige samenleving en hiermee de levensbeschouwing van cliënten is van essentieel belang voor de geestelijk verzorger. De nieuwe spirituelen zijn een groeiende groep in de Nederlandse samenleving, zij hebben andere ideeën over het hiernamaals, zoals reïncarnatie en de ontsnapping hieruit in de vorm van verlichting.

Met mijn onderzoek heb ik een verkenning gedaan op het gebied van de beeldvorming van het hiernamaals in populairwetenschappelijke literatuur met als voornaamste bron het mindstyle magazine *Happinez*, dat zich richt op de nieuwe spirituelen. Deze doelgroep komt voor een gedeelte overeen met die van het (para)wetenschappelijke werk *Eindeloos bewustzijn*. Mijn verwachting is dat de ideeën die in *Happinez* en in *Eindeloos bewustzijn* voorkomen onder een

⁴⁵⁷ Er zijn verschillende opleidingen geestelijke verzorging, zowel op HBO- als op WO- niveau. Bij andere universiteiten in Nederland, zoals de Vrije Universiteit Amsterdam, is het mogelijk een opleiding te doen tot ambtgebonden geestelijk verzorger. Zie hiervoor: <http://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/opleidingen/masteropleidingen/spiritual-care/index.asp>, geraadpleegd op 9-12-2013.

gedeelte van de Nederlandse bevolking eigen worden gemaakt. Echter is deze verwachting moeilijk 'hard' te maken. De beperking in mijn onderzoek houdt hiermee verband. In hoeverre voorziet populairwetenschappelijke literatuur daadwerkelijk in de (veronderstelde) behoefte aan zingeving onder de nieuwe spirituelen? Het zou interessant zijn om in plaats van de 'aanbodkant', de 'ontvangerskant' te onderzoeken. In hoeverre maken de lezers van *Happinez* en *Eindeloos bewustzijn* de ideeën over het hiernamaals eigen? Ik beveel een dergelijk onderzoek van harte aan.

Ten tweede verwacht ik dat er behoefte komt aan een andere invulling van rituelen rondom het sterfbed, onder de nieuwe spirituelen. Deze veranderingen vragen van een geestelijk verzorger om creativiteit en inzicht in de ideeën van de huidige 'levensspiritualiteit'. Een gesprek tussen een geestelijk verzorger en een stervende cliënt zou bijvoorbeeld kunnen gaan over 'de overgang naar een andere dimensie' of de 'cirkel van het leven' (geboorte-dood-wedergeboorte) in plaats van de eindigheid van het leven. Ik beveel een vervolgonderzoek naar mogelijkheden voor andere rituelen rondom het sterfbed van harte aan, hiervoor zou deze scriptie als achtergrondmateriaal gebruikt kunnen worden.

Geraadpleegde literatuur

- Ariès, Philippe, *Het beeld van de dood* (Nijmegen 1987) Oorspronkelijke titel: *Images de l'homme devant la mort* (Parijs 1983).
- Allen, William Cully, 'On death and after in Brahmanic Hindu India', in: Lucy Bregman (red.), *Death and dying in world religions* (Dubuque 2009) 91-104.
- Aupers, Stef en Dick Houtman, 'Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital* (Leiden en Boston 2010) 1-29.
- Aupers, Stef en Dick Houtman, 'The Spiritual Revolution and the New Age Gender Puzzle. The sacralisation of the self in late modernity (1980-2000)', in: Kristin Aune, Sonya Sharma en Giselle Vincett (red.), *Women and Religion in the West. Challenging Secularisation*, (Aldershot 2008) 99-118.
- Aupers, Stef en Anneke van Otterloo, *New Age. Een godsdiensthistorische en sociologische benadering* (Kampen 2000).
- Baar, Mirjam de en Barbara Boudewijnse, 'Gender' in: Meerten ter Borg e.a. (red.), *Handboek Religie in Nederland* (Zoetermeer 2008) 344-358.
- Bassuk, Daniel, *Incarnation in Hinduism and Christianity* (Londen 1987).
- Blom, Hans, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten', in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 203-236.
- Berkvens-Stevelinck, Christiane, *Vrije rituelen. Vorm geven aan het leven* (Zoetermeer 2007).
- Bernts, Ton, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland, 1996-2006* (Kampen 2007).
- Buuren, Ari van en Alphons van Dijk, 'Identiteit en interculturalisatie', in: Jaap Doolaard (red.), *Handboek Geestelijke Verzorging* (Kampen 2006) 171-191.
- Cursh, Denise (red.), *Encyclopedia of Hinduism* (Abingdon 2008).
- Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Derksen, Guido, Martin van Mousch en Jop Mijwaard, *Geïllustreerde atlas van het hiernamaals* (Amsterdam 2010).
- Deelder, Jules, *Ruisch* (Rotterdam 2011).
- Dohmen, Joep (red.), *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven* (12^e druk; Amsterdam 2008).
- Duyvendak, Jan Willem en Menno Hurenkamp 'Kiezen voor de kudde' in: Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004) 213-222.
- Elias, Norbert, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* (4^e druk; Amsterdam 2008)
Oorspronkelijke titel: *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen* (Frankfurt am Main 1982).
- Erikson, Erik H., *Child and Society* (New York 1950).
- Hammer, Olav, *Claiming knowledge: Strategies of epistemology from theosophy to new age* (Leiden 2004).

Hammer, Olav, 'I did it my way?', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, (Leiden en Boston 2010) 47-67.

Hanegraaff, Wouter J., *New age religion and Western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Leiden 1996).

Happinez jaargang 4 nr. 1-6 (Amsterdam 2006).

Happinez jaargang 5 nr. 1-6 (Amsterdam 2007).

Happinez jaargang 6 nr. 1-8 (Amsterdam 2008).

Happinez jaargang 7 nr. 1-8 (Amsterdam 2009).

Happinez jaargang 8 nr. 1-8 (Amsterdam 2010).

Happinez jaargang 9 nr. 1-8 (Amsterdam 2011).

Happinez jaargang 10 nr. 1-8 (Amsterdam 2012).

Hart, Joep de, *Zwevende gelovigen* (Amsterdam 2011).

Hart, Joep de en Paul Dekker, 'Kerken in de Nederlandse civil society: institutionele grondslag en individuele inspiratiebron', in: W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006) 139-163.

Hay, Louise L., *Je kunt je leven helen* (Groningen 1993).

Heelas, Paul, *Spiritualities of Life. New Age Romanticism and Consumptive Capitalism* (Malden en Oxford 2008).

Heelas, Paul en Linda Woodhead, *The Spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality* (Oxford 2005).

Hellemans, Staf en Henk Tieleman, 'Religie en moderniteit. Een godsdienstsociologische benadering', in: G.A.F. Hellemans, M.A.G.T. Kloppenborg en H.J. Tieleman, *De moderniteit van religie* (Zoetermeer 2001) 23-37.

Houtman, Dick en Peter Mascini, 'Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41.3 (2002) 455-473.

Jespers, Frans, 'De levensspiritualiteit in Eindelooos bewustzijn', in: Bart Voorstuis (red.), *Filosoferen over Eindelooos bewustzijn* (Kampen 2009) 38-54.

Jong, Marije de en Eveline Helmink, 'Spiritueel én religieus, dat gaat prima samen', *Trouw* (21-09-2013) 25.

Knibbe K. en I. Westra, 'Van ongelof naar "zeker weten". Betekenisgeving en legitimatie in de context van het fenomeen Jomanda', *Sociale wetenschappen* 46 (2003) 75-92.

Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992).

Kotler, Philip (red.), *Principes van marketing* (Amsterdam 2003).

Krummel, John, 'Death and the afterlife in Plato and the Greeks', in: Lucy Bregman (red.), *Death and dying in world religions* (Dubuque 2009) 15-28.

Lans, Jan van der, *Religie ervaren. Godsdienstspsychologische opstellen* (Tilburg 2006).

Lans, Jos van der, en Herman Vuijsje (red.), *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998* (Wormer 1998).

Lommel, Pim van, *Eindelooos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* (7^e druk; Kampen 2008).

McLeod, Hugh, *The Religious Crisis of the 1960's* (Oxford 2007).

Moody, Raymond, *Leven na dit leven: het onderzoek van een verschijnsel: voortbestaan na lichamelijke dood* (Naarden 1977) Oorspronkelijke titel: *Life after life* (Covington 1975).

Mooij-Kemp, D.E., 'Over opleiding en competentie', in: Jaap Doolaard (red.), *Handboek Geestelijke Verzorging* (Kampen 2006) 131-139.

Mullen, Eve, 'Tibetan Buddhist views on death: compassion and liberation', in: Lucy Bregman (red.), *Death & dying in world religions* (Dubuque 2009) 105-117.

North, Helen, 'Ancient Greek religion', in: Hiroshi Obayashi (red.), *Death and afterlife. Perspectives of world religions* (New York 1992) 49-64.

Penelhum, Terence, 'Christianity', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 31-47.

Poll, Wilfred van de, 'Mindstyle- magazines met enorme oplages zijn een blijvertje', *Nederlands Dagblad*, (29-11-2008) 27.

Poll, Wilfred van de, 'Theologen, kijk ook eens naar Happinez', in: *Trouw* (13-09-2013) 6.

Rambachan, Anantanand, 'Hinduism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 66-86.

Reynolds, Frank, 'Buddhism', in: Harold Coward (red.), *Life after death in world religions* (New York 1997) 157-167.

Roosenbrand, Marc, "Als het bij mij past, dan klopt het." *De ervaring van authenticiteit onder nieuwe spirituelen* (Niet gepubliceerde masterscriptie, faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, Groningen 2012).

Ryan, Charles J., *H.P. Blavatsky en de theosofische beweging* (Den Haag 1984).

Schmid, Wilhelm, *Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven* (11^e druk; Amsterdam 2008).

Segal, Alan F., *Life after Death. A History of the Afterlife in the Religions of the West* (New York 2004).

Störig, Hans Joachim, *Geschiedenis van de filosofie* (30^e druk; Utrecht 2007).

Thooft, Lisette, *De onverzadigbare vrouw (en de afwezige man)* (Amsterdam 2011).

Thooft, Lisette, *Spiritueel door de overgang* (Kampen 2011).

Tongeren, Rosita van, *De honger naar spiritualiteit. Een inhoudsanalyse naar spiritualiteit en zingeving in de tijdschriften Margriet, Psychologie Magazine en Happinez*. (Niet gepubliceerde bachelorscriptie, faculteit Algemene Sociale Wetenschappen, Utrecht 2010).

Touber, Tijn, *Spoedcursus verlichting. Een innerlijk avontuur* (Utrecht 2009).

Verhage, Bronislaw, *Grondslagen van marketing* (Groningen en Houten 2004).

Wester, Fred, 'Inhoudsanalyse als onderzoeksontwerp', in: Fred Wester (red.), *Inhoudsanalyse: theorie en praktijk* (Deventer, 2006) 11-44.

Woodhead, Linda, 'Real religion and fuzzy spirituality? Taking sides in the sociology of religion', in: Stef Aupers en Dick Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the self and the digital* (Leiden en Boston 2010) 31-48.

Geraadpleegde websites

<http://academic.lexisnexis.nl.proxy-ub.rug.nl/>
<http://www.ad.nl/ad/nl/1002/Showbiz/article/detail/2403711/2005/12/08/Happinez-tijdschrift-van-het-jaar.dhtml>
<http://www.applinks.nl/ios?view=details&aid=254>
<http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/213962>
<http://www.durvendoenwatjeraakt.nl/wp-content/uploads/2012/09/Leesfragment-Inez-van-Oord.pdf>
<http://www.eindeloosbewustzijndefilm.nl/>
<http://www.ekrfoundation.org/quotes/>
<http://www.facebook.com/happinez.nl>
<http://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/opleidingen/masteropleidingen/spiritual-care/index.asp>
<http://www.gpt.nuv.nl/>
<https://www.handboeknederlandsepers.nl/content/titelnieuws&id=517>
<http://www.happinez.nl>
<http://www.hoi-online.nl/752/Doelstelling.html>
<http://www.hpdetijd.nl/2009-07-24/te-koop-hapklaar-geluk/#more-27640>
<http://iands.org/about-iands/history.html>
<http://issuu.com/volzin/docs/marije-de-jong---hoofdredacteur-happinez---intervi>
<http://www.reliwerk.nl/2012/10/het-fijne-van-happinez-is-dat-het-in-zekere-zin-uniek-is/>
<http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/happinez>
<http://mercurs.nl/2012/eregallerij/>
<http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/seasons>
<http://www.kristijn.com/?subpage=11>
<http://www.lisettethoofst.nl/index.php?i=2>
<http://www.medianed.com/2011/02/15/de-jong-hoofdredacteur-happinez/>
<http://mercurs.nl/2012/juryreglement/>
<http://www.merkawah.nl/over-merkawah>
<http://www.nederlandsmedianetwerk.nl/profiles/blogs/bladformule-flow>
<http://www.nommedia.nl/onderzoek/>
<https://nspublieksprijs.nl/ns-publieksprijs>
<http://paulinebijster.nl/>
<http://pers.ncrv.nl/persbericht/schepper-co-het-land-nestvlieders-met-inez-van-oord>
http://www.pimvanlommel.nl/?pim_van_lommel
<http://www.profnews.nl/915398/happinez-magazine-blijft-groeien>
<http://www.rug.nl/masters/spiritual-care/>
<http://www.ruggenberg.nl/artikelen/irene.html>
<http://www.sciencedirect.com.proxy-ub.rug.nl/science/article/pii/S0140673601071008>, Pim van Lommel, 'Near-death experience in survivors of cardiac arrest: a prospective study in the Netherlands'.
<http://www.scp.nl/content.jsp?objectid=default:18453>

http://www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/God_in_Nederland_GIN

<http://www.skepsis.nl/blog/2011/02/swaab-maakt-gehakt-van-%20%20eindeloos-bewustzijn/>, Jan Willem Nienhuys, 'Swaab maakt gehakt van Eindeloos bewustzijn' 01-02-2011.

<http://www.skepsis.nl/eindeloos-bewustzijn.html>, Gerald Woerlee, 'Eindeloos bewustzijn. Kritische bespreking' *Skepter* jaargang 20.2 (2007).

<http://www.skepsis.nl/faseruimte.html>, Jan Willem Nienhuys, 'De klepels kwijt. Pim van Lommel over kwantumfysica' *Skepter* jaargang 20.2 (2007).

<http://www.skepsis.nl/pararit11.html>

<http://www.susansmit.nl/>

<http://tijdschrift-happinez.hyves.nl/>

<https://twitter.com/HappinezNL>

http://vorige.nrc.nl/article1880149.ece/Bladen_met_een_ziel_verkopen_beter

http://www.vgvz.nl/userfiles/files/sectoren/conferentie_document_competentieprofiel_geestelijk_verzorger.pdf, Martin Walton, 'Rollen en competenties van de geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening', 1-7.

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1835237/2011/02/16/Hoofdedacteur-Happinez-wil-niet-langer-op-de-winkel-passen.dhtml>

<http://www.vuconnected.nl/missie>

<http://web.cpnb.nl/cpnb/campagne.vm?c=53>

<http://www.weekbladpers.nl/web/Adverteren-1/Happinez-1/Het-blad.htm>

<http://www.wpg.nl/jaarverslag.htm>

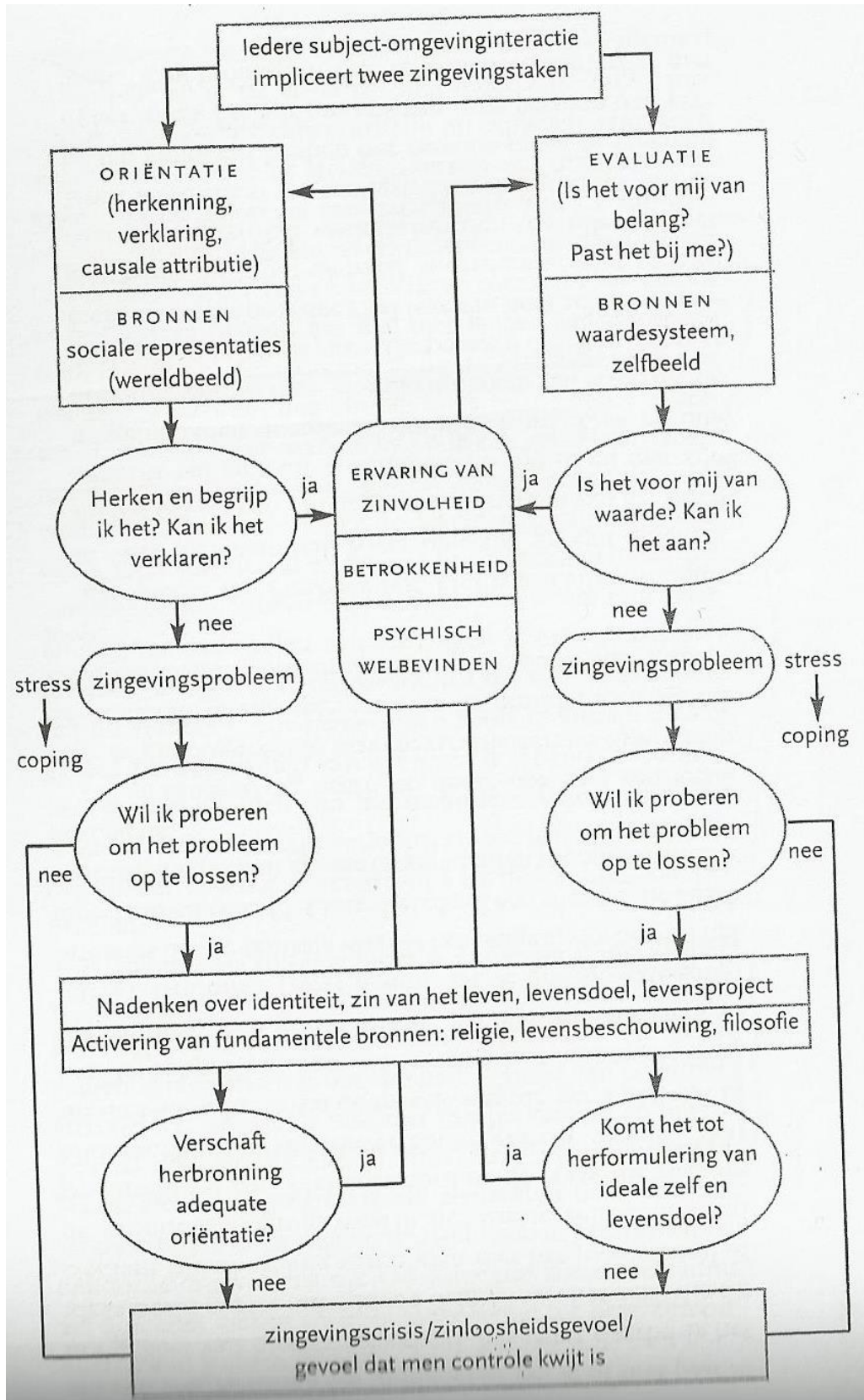
<http://www.wpg.nl/werken-bij-wpg/vacature/Happinez-Bureauredacteur.htm>

Bijlage 1: 'Mogelijke elementen van een bijna-doodervaring'⁴⁵⁸

1. *De onuitsprekelijkheid van de ervaring.*
2. *Een gevoel van vrede en rust. De pijn is verdwenen.*
3. *Het beseft dood te zijn. Soms volgt hier ook het horen van een geluid.*
4. *Een uittredingservaring of buitenlichamelijke ervaring (BLE). Mensen kunnen vanuit een positie buiten of boven hun lichaam hun eigen reanimatie of operatie waarnemen.*
- 5a. *Verblijf in een donkere ruimte. Slechts 15 procent van de mensen vindt dit een angstige ervaring. In de donkere ruimte ontstaat een lichtpuntje, waar ze naartoe getrokken worden en dit beschrijven zij als:*
- 5b. *Een tunnelervaring. Zij worden met hoge snelheid naar het licht toetrokken.*
- 5c. *Ongeveer 1 à 2 procent van de mensen blijft in de donkere ruimte hangen, en men ervaart dit als een angstwekkende BDE. Dit wordt ook wel een helle-ervaring genoemd.*
6. *Waarnemen van een niet-wereldse omgeving, een oogverblindend landschap met prachtige kleuren, mooie bloemen en soms ook muziek.*
7. *Ontmoeting en communicatie met overleden personen.*
8. *Ontmoeting met een stralend licht of een wezen van licht. Er wordt een absolute acceptatie en onvoorwaardelijke liefde ervaren en men komt in aanraking met diepe kennis en wijsheid.*
9. *Levensschouw, levenspanorama, of terugblik op het gehele leven vanaf de geboorte. Alles wordt opnieuw beleefd. Men overziet het hele leven in één ogenblik, tijd en afstand lijken niet te bestaan, alles is er tegelijkertijd, men kan dagen praten over de levensschouw die maar enkele minuten heeft geduurd.*
10. *Vooruitblik, of een 'flash forward': men krijgt het gevoel een deel van het leven dat in de toekomst nog moet komen te overzien en te aanschouwen. Ook hierbij bestaat er dus geen tijd of afstand.*
11. *Het waarnemen van een grens. Men beseft dat als men deze grens zou passeren, men niet meer kan terugkeren naar zijn of haar lichaam.*
12. *De bewuste terugkeer in het lichaam. Weer terug in het zieke lichaam is er een diepe teleurstelling dat er zoiets prachtigs is weggenomen.'*

⁴⁵⁸ De indeling van Raymond Moody, *Leven na dit leven: het onderzoek van een verschijnsel: voortbestaan na lichamelijke dood* (Naarden 1977) Oorspronkelijke titel: *Life after life* (Covington 1975). Geciteerd uit: Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 38.

Bijlage 2: Zingevingsschema⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Zingevingsschema van godsdienstpsycholoog Jan van der Lans. Overgenomen uit: Jan van der Lans, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen*. (Tilburg, 2006) 81.